

Radyodan İnternete: Bilgi ve İletişim Çağında Kilisenin Dijital Dönüşümü

Esra Nur Çiftçi

0000-0003-3197-5233

esra.ciftci@atauni.edu.tr

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye

[ror.org/03je5c526](https://orcid.org/03je5c526)

Muhammet Yeşilyurt

0000-0003-0770-6850

25yesilyurt@gmail.com

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

[ror.org/024nx4843](https://orcid.org/024nx4843)

Öz

Amaç: Modern çağda bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, toplumsal, kültürel ve dinî yapıları köklü biçimde dönüştürmüştür. Özellikle Hristiyanlık gibi geleneksel dinlerde mabedin, ibadetin ve topluluk anlayışının yeniden tanımlandığı görülmektedir. Bu araştırmanın amacı, Katolik ve Protestan kiliselerinin radyodan başlayarak internete kadar uzanan süreçte iletişim teknolojilerine yönelik yaklaşımlarını incelemek ve bu teknolojilerin dinî yapı, ibadet biçimleri ve cemaat algısı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Çalışma, dijitalleşme çağında geleneksel dinî kurumların dönüşümünü anlamaya yönelik bütüncül bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

Yöntem: Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Çalışma, Katolik ve Protestan kiliselerinin iletişim teknolojilerine dair tutumlarını inceleyen tarihsel ve teolojik belgelerin analizine dayanmaktadır. Dinler Tarihi disiplininin temel metodları olan deskriptif (betimleyici), fenomenolojik ve karşılaştırmalı yöntemlerden yararlanılmıştır. Veri toplama sürecinde doküman analizi yöntemi kullanılmış; kilise belgeleri, resmî yayınlar, akademik makaleler ve güncel çevrimiçi içerikler incelenmiştir. Elde edilen veriler, içerik analizi yöntemiyle değerlendirilerek ibadet, mekân, cemaat ve beden temaları altında sınıflandırılmıştır.

Bulgular: Araştırmanın bulgularına göre iletişim teknolojileri, özellikle yaşlılık veya hastalık nedeniyle kiliseye gidemeyen bireyler için önemli bir dinî hizmet aracı hâline gelmiştir. COVID-19 sürecinde sanal ibadetlerin yaygınlaşması, teknolojinin kriz zamanlarında dinî dayanışma ve topluluk duygusunu sürdürmede işlevsel bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca Katolik ve Protestan kiliseleri, bu araçları misyon faaliyetlerini genişletmek ve dijital nesillerle etkileşim kurmak amacıyla etkin biçimde kullanmaktadır. Bununla birlikte, sanal ibadetlerin mekân, zaman ve ritüel düzenine bağlı olmayan yapısı, ibadetin meşruiyeti ve otantikliğine dair tartışmalara neden olmaktadır. Sınırlı etkileşim olanakları da güçlü ve kalıcı bir cemaat bilincinin oluşumunu zorlaştırmaktadır.

Sonuç: Sonuç olarak Katolik ve Protestan kiliseleri, bilgi ve iletişim çağında dinî hizmet alanlarını genişletmiş, ibadet ve misyon pratiklerini dijital ortama taşımıştır. Ancak sanal kiliseler, fiziksel cemaatin yerini tam olarak alamamış; ibadetin manevi derinliği, cemaat bilinci ve mekânsal aidiyet açısından sınırlı kalmıştır. Çalışma sonucunda, kiliselerin tamamen sanal bir yapıya geçmesinin yakın gelecekte mümkün olmadığı, ancak fiziksel ve

dijital unsurların bir arada var olduğu hibrit kilise modellerinin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu model, hem geleneğin sürekliliğini korumakta hem de iletişim teknolojilerinin sunduğu yeni imkânlar aracılığıyla dinî deneyimin biçimsel ve mekânsal olarak yeniden inşa edilmesine zemin hazırlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dinler Tarihi; Dijital Çağ; İletişim Teknolojileri; Sanal Din; Hristiyanlık; Kilise; Elektronik Kilise; Sanal Kilise

Öne Çıkanlar

- Kiliselerin bilgi ve iletişim çağında geçirdiği dijital dönüşüm tarihsel ve teolojik açıdan ele alınmaktadır.
- Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ürünü olan sanal kiliselerin, geleneksel kilise algısı üzerindeki etkileri incelenmektedir.
- Dijital çağda ibadet, kutsal mekân ve topluluk anlayışlarında meydana gelen değişim irdelenmektedir.
- Sanal kiliselerin sağladığı imkânlar ve ortaya çıkardığı teolojik sorunlara bütüncül bir bakış açısı sunulmaktadır.
- Çalışmada, fiziksel ve dijital unsurların bir arada var olduğu hibrit kilise modellerinin ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Atıf Bilgisi

Çiftçi, Esra Nur – Yeşilyurt, Muhammet. “Radyodan İnternete: Bilgi ve İletişim Çağında Kilisenin Dijital Dönüşümü”. *Eskiyeni* 59 (Aralık 2025), 1479-1504.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674583>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	12 Nisan 2025	
Kabul Tarihi	17 Kasım 2025	
Yayın Tarihi	31 Aralık 2025	
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem	
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik	
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.	
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net	
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.	
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com	
Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı (CRediT 1)	Yazar-1 (%85) - Yazar-2 (%15)
	Veri Toplanması (CRediT 2)	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
	Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama (CRediT 3-4-6-11)	Yazar-1 (%75) - Yazar-2 (%25)
	Makalenin Yazımı (CRediT 12-13)	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
	Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi (CRediT 14)	Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
S. Kalkınma Amaçları	-	
Lisans	CC BY-NC 4.0	

From Radio to the Internet: The Digital Transformation of the Church in the Information and Communication Age

Esra Nur Çiftçi

0000-0003-3197-5233

esra.ciftci@atauni.edu.tr

Atatürk University, Faculty of Theology, Department of History of Religions, Erzurum, Türkiye
ror.org/03je5c526

Muhammet Yeşilyurt

0000-0003-0770-6850

25yesilyurt@gmail.com

Izmir Katip Çelebi University, Faculty of Theology, Department of History of Religions, Izmir, Türkiye
ror.org/024nx4843

Abstract

Purpose: In the modern era, developments in information and communication technologies have had a profound impact on social, cultural, and religious structures. In particular, within traditional religions such as Christianity, there has been a redefined conceptualisation of the sacred space, worship, and community. The objective of this study is to analyse the approaches of the Catholic and Protestant churches towards communication technologies, tracing the process from radio to the internet, and to reveal the effects of these technologies on religious structures, forms of worship, and perceptions of community. The present study seeks to provide a comprehensive perspective on the transformation of traditional religious institutions in the age of digitalization.

Method: The present study adopted a qualitative research method. The study is grounded in an the analysis of historical and theological documents, with focus on attitudes of the Catholic and Protestant churches towards communication technologies. The study employs the principal methods of the discipline of the History of Religions, namely descriptive, phenomenological, and comparative approaches. The data collection process involved the utilisation of a document analysis method, encompassing a comprehensive review of church documents, official publications, academic articles, and contemporary online materials. The collected data were subjected to content analysis and classified under the themes of worship, space, community, and body.

Findings: The study found that communication technologies have become a significant means of religious service, particularly for individuals who are unable to attend church due to old age or illness. The extensive utilisation of virtual worship during the period of the pandemic has demonstrated that technology has played a functional role in maintaining religious solidarity and a sense of community during times of crisis. Furthermore, Catholic and Protestant churches effectively utilise these tools to expand their missionary activities and to engage with digital generations. However, the nature of virtual worship—being independent of space, time, and ritual order—has given rise to debates concerning the legitimacy and authenticity of worship. Furthermore, the restricted opportunities for interaction can impede the establishment of a robust and enduring community.

Conclusion: In conclusion, it is evident that both Catholic and Protestant churches have expanded their areas of religious service in the age of information and communication, transferring their practices of worship and mission to the digital environment. However, virtual churches have not been able to fully replace the physical congregation and have remained limited in terms of spiritual depth in worship, sense of community, and spatial belonging. The findings of the study indicate that it is unlikely for churches to become entirely virtual in the near future; rather, hybrid church models, in which physical and digital elements coexist, have emerged. This model preserves the continuity of tradition while, at the same time, creating a foundation for the formal and spatial reconstruction of religious experience through the new opportunities offered by communication technologies.

Keywords

History of Religions; Digital Age; Communication Technologies; Virtual Religion; Christianity; Church; Electronic Church; Virtual Church

Highlights

- The present study examines the digital transformation experienced by churches in the age of information and communication is examined from historical and theological perspectives.
- The present study sets out to analyse the effects of virtual churches, as products of information and communication technologies, on the traditional perception of the church.
- The changes in worship, sacred space, and the understanding of community in the digital age are investigated.
- A holistic perspective is presented on both the opportunities provided by virtual churches and the theological problems they raise.
- The study posits the conclusion that hybrid church models, in which both physical and digital elements coexist, have emerged.

Citation

Çiftçi, Esra Nur – Yeşilyurt, Muhammet. “From Radio to the Internet: The Digital Transformation of the Church in the Information and Communication Age”. *Eskiyeni* 59 (December 2025), 1479-1504. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674583>

Article Information

Date of submission	12 April 2025	
Date of acceptance	17 November 2025	
Date of publication	31 December 2025	
Reviewers	Two Internal - Two External	
Review	Double-blind	
Plagiarism checks	Yes - intihal.net	
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest	
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.	
Author Contributions	Conceptualization (CRediT 1)	Author-1 (%85) - Author-2 (%15)
	Data Curation (CRediT 2)	Author-1 (%90) - Author-2 (%10)
	Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)	Author-1 (%75) - Author-2 (%25)
	Writing (CRediT 12-13)	Author-1 (%90) - Author-2 (%10)
	Writing – Review & Editing (CRediT 14)	Author-1 (%90) - Author-2 (%10)
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com	
S. Development Goals	16 Peace, Justice and Strong Institutions, 17 Partnerships for the Goals, 10 Reduced Inequalities	
License	CC BY-NC 4.0	

Giriş

20. yüzyılda bilgi ve iletişim teknolojilerinde kaydedilen büyük ilerlemeler, küresel bir dönüşüm yaratmıştır. Nitekim iletişim araçları, toplumsal kalıpları ve bireylerin algısını yeniden yapılandırmış; her düşünceyi, eylemi ve kurumu gözden geçirmeye zorlamıştır. Bu doğrultuda Marshall McLuhan'ın "Araç, haberin ta kendisidir" ifadesi meydana gelen dönüşümün derin etkilerini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. McLuhan'a göre iletişim aracının kendisi, bizzat mesajı dönüştürme potansiyeline sahiptir.¹ Dolayısıyla iletişim araçları üzerinden aktarılan her bilgi ve durum gibi dinî mesajların da birey tarafından deneyimlenme biçiminde bir değişim yaşanmış; geleneksel dinî kavram, ritüel ve kurumlar yeniden tanımlanmıştır. Bilhassa mezkûr araçların mekân ve zaman sınırlaması olmadan diğer insanlarla etkileşime izin vermesi, dinî toplulukları ve mabetleri doğrudan etkilemiştir.

İletişim araçlarının dönüştürücü etkisinin en iyi gözlemlendiği dinî kurumların başında Katolik ve Protestan Kiliseleri gelmektedir. İletişim teknolojileri; ilk etapta söz konusu kiliseler tarafından misyonerlik için bir araç olarak görülmüş ancak zamanla kiliselerin asli unsurlarında köklü bir değişim meydana getirmiş, dahası yeni kilise biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kapsamda Katolik ve Protestan Kiliselerinin radyoyla başlayan ve internetle birlikte hızlanan değişimi, elektronik ve sanal kiliselerin kurulmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bilhassa internetin yaygınlaşmasıyla birlikte sanal kiliselerin, geleneksel kilise anlayışını tamamen değiştireceği ön görülmüştür. Nitekim 1998 yılında Barna grup tarafından yayımlanan bir raporda ABD'de bulunan Hristiyanların on beş yıl içerisinde yerel kiliseye gitmeyi bırakacağı ve sanal kiliselere yöneleceği, gelecekte insanların torunlarına ibadet için bir kiliseye gittiklerini söylediğinde onların çok şaşıracağı muhtemel olduğu ifade edilmiştir.²

İngilizce literatürde sanal kiliseler, sanal ortamda kilise cemaatin oluşumu, sanal ibadet, sanal kiliselerin teolojik meşruiyeti ve pandemi sürecinde geleneksel kilise ve ibadet anlayışındaki değişimler çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak genel anlamda bu çalışmalar, konunun tarihsel ve teolojik arka planını göz ardı ederek, sosyolojik ve pastoral boyutlarını ön plana çıkarmıştır. Türkçe literatürde ise Yel (2006)³ ve Arslan (2012)⁴ sanal kiliseleri; misyonerlik bağlamında, Haberli (2012, 2013)⁵ sanal cemaat ve ritüeller üzerinden, Dereli (2019)⁶ dijital dini kimlik özelinde, Yılmaz (2019)⁷ Evanjelik hareketin medya kullanımı çerçevesinde, Alıcı (2022)⁸ ise dijital din tartışmaları içerisinde ele almıştır. Ancak bu

¹ Marshall McLuhan - Quentin Fiore, *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects* (Berkeley: Gingko Press, 2005), 9-10.

² George Barna, et. al., "The Cyberchurch Is Coming", Barna Group Press, 1998 (Erişim 17 Eylül 2024).

³ Hasan Yel, *İnternet Ortamında Misyonerlik Faaliyetleri ve Sanal Kiliselerin Çalışma Yöntemleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁴ Mesut Arslan, *İnternette Misyonerlik*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

⁵ Mehmet Haberli, "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2012), 118-134; Mehmet Haberli, "Dini Tecrübe Aracı Olarak Sanal Ritüeller", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 15/57 (2013), 17-36.

⁶ Mustafa Derviş Dereli, "Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması", *İnsan ve Toplum* 9/1 (2019), 85-116.

⁷ Hakan Yılmaz, "Evanjelik Hareket ve Radyo Televizyon Yayıncılığı", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2019), 317-332.

⁸ Mustafa Alıcı, "Metafizik Kutsallıktan Sanal Gerçekliğe: Dijital Din", *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 10/27 (2022), 253-278.

çalışmalar sanal kiliseleri tarihsel gelişim, ibadet, cemaat ve mabet boyutlarıyla sistematik biçimde incelememiş, konuyu daha çok sosyolojik düzlemde ele almıştır. Araştırmamız ise iletişim teknolojilerinin kilise deneyimini nasıl dönüştürdüğünü tarihsel ve teolojik bir perspektifle ele almakta; ibadet, cemaat ve misyon anlayışındaki değişimleri, ortaya çıkan teolojik sorunları ve sanal kiliselerin geleneksel yapılara alternatif olma potansiyelini disiplinlerarası bir bakışla tartışarak, Türkçe literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı ve Dinler Tarihi alanına özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışma, Dinler Tarihi disiplini çerçevesinde nitel araştırma yöntemleri temelinde yapılandırılmıştır. Konunun kapsamı, Katolik ve Protestan⁹ mezhepleriyle sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda Protestan gelenek içerisinde ortaya çıkan, *Second Life* ve *Metaverse* gibi farklı teknolojileri temsil eden ve internet ortamında diğer sanal kiliselere nispeten daha fazla üye ve görünürlüğe sahip olan Alfa Church, *Church of Fools*, Life.Church, VR Church gibi sanal kiliseler ele alınmıştır. Zikredilen kiliseler dışında kilisenin dijital dönüşümünde öne çıkan ve konunun anlaşılmasında örneklik teşkil eden elektronik ve sanal kiliselere değinilmiştir. Veri toplama sürecinde doküman analizi yöntemi kullanılarak konuya ilişkin akademik literatür, Katolik ve Protestan kiliselerinin yetkili makamlarınca yayımlanan resmî belgeler, medya haberleri sistematik biçimde derlenmiştir. Buna ek olarak sanal kiliselerin internet sitelerinde yer alan tanıtım metinleri, ibadet ve manevi danışmanlık hizmetleri, misyon faaliyetleri, çevrimiçi bağış çağrıları, kullanıcı sohbet kayıtları ve canlı yayınlar gibi dijital içeriklerden yararlanılmıştır. Elde edilen veriler, içerik analizi kullanılarak cemaat yapısındaki dönüşüm, sanal ibadetin meşruiyeti, sanal mekan ve beden gibi temalar altında değerlendirilmiştir. Ayrıca fenomenolojik yöntem, dijital ibadet pratiklerinin Katolik ve Protestan topluluklarca nasıl tecrübe edildiğini ortaya koymak; karşılaştırmalı yöntem ise iki gelenek arasındaki farklılıkları analiz etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle kilisenin, kutsal kitap ve mezheplere göre tanımı üzerinde durulmuştur. Ardından kilisenin radyodan internete kadar geçirmiş olduğu dönüşümün tarihi serencamı ele alınmıştır. Son olarak sanal kiliselerin ortaya çıkardığı teolojik problemler ve meşruiyet tartışmaları incelenmiştir.

1. Kilise

Kilise; meclis, toplantı veya cemaat gibi anlamları ihtiva eden Yunanca *ekklesia* kelimesinden gelmektedir.¹⁰ Bu anlamda temelde kilise; Hıristiyanların ibadet, dua, eğitim ve misyon için bir araya geldikleri fiziksel topluluğu ifade etmektedir.¹¹ Matta'da İsa'ya atfedilen “Nerede iki ya da üç kişi benim adımla toplanırsa, ben de orada, aralarında yım.”¹² ifadesi kilisenin özlü bir beyanı olarak kabul görmektedir. Yeni Ahit'te ise kilise, konunun bağlamına göre “Tanrı'nın Halkı”¹³, “Mesih'in Bedeni”¹⁴, “Mesih'in Gelini”¹⁵, “Kutsal Ruh'un Mabedi”¹⁶

⁹ Çalışmada Protestan kiliseleri içerisinde yer alan Evanjelik, Metodist, Presbiteryen, Anglikan ve Luteran gruplar örneklem olarak ele alınmıştır.

¹⁰ Lewis S. Mudge, “Church: Ecclesiology”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Thomas Gale, 2005), 3/1770; *Catechism of The Catholic Church* (Vatican: United States Catholic Conference, 1997), 197.

¹¹ Mudge, “Church: Ecclesiology”, 3/1770.

¹² *Açıklamalı Kutsal Kitap* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009), Mat.18:20.

¹³ 2. Kor. 6:16; 1. Pet. 2:9-10.

¹⁴ 1. Kor. 12:27; Ef. 1:22-23; Kol. 1:18.

¹⁵ 2. Kor. 11:2; Ef. 5:25-27; Va. 21:2, 9.

¹⁶ 1. Tim. 3:15; Ef. 2:19.

gibi metaforlarla tasvir edilmiştir. Bununla birlikte kutsal metinlerde kilisenin tanımına ilişkin tutarlı bir açıklama bulmak güçtür. İncillerinde yer alan kilise imgesiyle Pavlus'un mektuplarında geçen kilise imgeleri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.¹⁷ Kutsal metinlerden kaynaklanan bu çeşitlilik, tüm Hristiyan topluluklarını kapsayan evrensel bir kilise tanımı ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Zira Hristiyan mezhepler arasındaki farklılıklar da bu çeşitliliği yansıtmaktadır. Nitekim Katolik öğretisine göre kilise, Mesih'in bedeni ve sözü ile beslenen, Kutsal Ruh tarafından yönetilen ve dünyadaki tüm inananları kapsayan Tanrı'nın halkıdır.¹⁸ Luteranlar kiliseyi, Müjde'nin saf bir şekilde öğretildiği ve sakramentlerin doğru bir şekilde icra edildiği azizler meclisi olarak tanımlamaktadır.¹⁹ Calvin'e göre ise kilise yalnızca imanlıların bir araya geldiği fiziksel topluluk değil, aynı zamanda Tanrı'nın isteğiyle kurtuluşa eren seçilmişlerden oluşan ruhani cemaatin adıdır.²⁰ Katolik ve Protestan Kiliseleri arasında sadece kilisenin tanımı konusunda değil, ayrıca kilisenin hiyerarşik yapısından mimarisine, ibadet şekillerinden din adamlarının giyim-kuşamlarına kadar birçok farklılık mevcuttur. Bu farklılıklara rağmen iki mezhep, kilisenin gerçek doğasını veya özünü öne çıkararak, mensuplarını tek bir kilise etrafında toplama girişimlerinde bulunmuş fakat bu girişimler sonuçsuz kalmıştır.²¹

Kilise, dinî bir kurum olduğu kadar sosyal bir kurumdur.²² Bu nedenle tarihi süreç boyunca yaşanan sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelere paralel olarak kilise anlayışında değişimler meydana gelmiştir. Dolayısıyla her çağın, belirli bir tarihsel durumdan kaynaklanan kendi kilise imgesi olduğu görülmektedir.²³ Bu kapsamda Guichun Jun, kilisenin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü dört evre halinde sınıflandırmıştır. İlk evre, Pentekost sonrası Kudüs'te doğan ve hiyerarşiden yoksun ev kiliselerinin olduğu dönemdir. Yahudi ve Roma baskısı altında Müjde'nin tebliğ edildiği bu evre, Hristiyan kimliğinin ve kilisenin temelini oluşturmaktadır. İkinci evre, Konstantin döneminde Hristiyanlığın devlet desteği kazanması ve Theodosius döneminde Roma İmparatorluğu'nun resmî dinî haline gelmesiyle başlayan kurumsallaşma dönemidir. Bu süreçte kilise merkezi bir otorite kazanmış fakat zamanla halktan uzaklaşarak kapalı bir sisteme dönüşmüştür. Üçüncü evre, 16. yüzyılda Reform hareketleriyle başlamış ve Katolik kilisesinin mutlak otoritesine karşı çıkarak daha sade bir kilise anlayışını öne çıkarmıştır. Günümüzde ise COVID-19 pandemisi ve Dördüncü Sanayi Devrimi'nin etkileriyle Jun'un "Kilise 4.0" olarak adlandırdığı ve kilise kavramında paradigmatik bir değişimin yaşandığı yeni bir evreye geçilmiştir.²⁴ Bu evrenin anlaşılabilmesi ve kilise anlayışındaki değişimin ortaya konulabilmesi için, elektronik kiliselerden sanal kiliselere uzanan tarihsel sürecin incelenmesi gerekmektedir.

¹⁷ Hans Küng, *The Church* (New York: Sheed and Ward, 1967), 17-18.

¹⁸ *Catechism of The Catholic Church*, 198, 202, 214.

¹⁹ Steven D. Paulson, *Lutheran Theology* (New York: T&T Clark International, 2011), 239.

²⁰ John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, ed. John T. McNeill, çev. Ford Lewis Battles (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2006), 2/1012, 1022.

²¹ Mudge, "Church: Ecclesiology", 3/1776.

²² Jean Nicolas Bazin - Jérôme Cottin, *Virtual Christianity Potential and Challenge for The Churches* (Geneva: WCC Publications, 2004), 1.

²³ Küng, *The Church*, 4.

²⁴ Guichun Jun, "Virtual Reality Church as a New Mission Frontier in the Metaverse: Exploring Theological Controversies and Missional Potential of Virtual Reality Church", *Transformation* 37/4 (2020), 2.

2. Elektronik Kilise'den Sanal Kilise'ye

Elektronik kilise kavramı, *National Religious Broadcasters*'ın (Ulusal Dinî Yayıncılar Birliği) yöneticisi Ben Armstrong tarafından ortaya atılan “The Electric Church” teriminin genişletilmiş versiyonudur ve büyük oranda evanjelizm yönelimli radyo ve televizyon kanallarında yayımlanan dinî içerikli programları ifade etmek için kullanılmıştır.²⁵ Armstrong, bu kilisenin ortaya çıkışını “Yirminci yüzyıl teknolojisinin, Mesih'in ‘Dünyanın her yanına gidin, Müjde’yi bütün yaratılışa duyurun.’²⁶ emriyle bir araya getirilmesi, ‘The Electric Church’ adını verdiğim yeni bir fenomen yarattı.”²⁷ sözleriyle ifade etmiştir. İlaveten Armstrong söz konusu kilisenin, yirminci yüzyıl için Tanrı tarafından yaratılan ve ilk kilisenin devrim niteliğinde yeni bir tezahürü olduğunu öne sürmüştür.²⁸ Bu minvalde elektronik kilise, teknolojik imkânlarla misyonu birleştiren ve kilise kavramını ilk kez mekândan kısmen bağımsızlaştıran bir deneyim olarak tanımlanabilir.

Elektronik kilisenin ortaya çıkışı radyonun icadıyla eşzamanlıdır. Radyo lisansına sahip ilk istasyon olan KDKA'da, 2 Ocak 1921'de *Calvary Episcopal Kilisesi* korosu, Pazar akşamı ayinini yayınlamış ve ayin radyo programının sabit bir parçası haline gelmiştir.²⁹ Akabinde radyonun artan cazibesi evanjelizmin misyonuyla birleşerek, düzinelerce dinî temalı programın yayın hayatına başlamasını sağlamıştır. Televizyonun icadı ve her eve girmesi, elektronik kilise için önemli bir kilometre taşıdır. Televizyon, işitsel ve görsel öğeleri birlikte sunmasıyla yayınlanan içeriklerin etkisini derinleştirmiştir. Bu doğrultuda dönemin ünlü tele-vaizleri, dinî programların yanı sıra sağlıktan siyasete eğitimden aile danışmanlığına kadar farklı içerik ve formata sahip programlar yayınlamıştır.³⁰ 1960 ile 1990 yılları arasında ise CBN, TBN, PTL ve Pax TV gibi dinî yayın ağları kesintisiz hizmet vermeye başlayarak radyo ve televizyon hizmetlerinin genişletilmesini sağlamıştır. Bu süreçteki en kritik gelişme, dinî yayın ağlarının Amerika dışına özellikle Avrupa ve Asya'ya taşınmasıyla yaşanmıştır.³¹ Ayrıca bu dönemde Katolik dünyasında da önemli bir gelişme yaşanmıştır. Nitekim 1981'de Rahibe Mary Angelica tarafından Alabama'da kurulan EWTN, zamanla Katolik Kilisesi'nin en büyük medya ağına dönüşmüştür.³²

Geleneksel medyanın yerini dijital medyaya bırakması, elektronik kilisenin çevrimiçi ortama taşınmasını zorunlu kılmıştır. Radyo ve televizyon tek yönlü iletişime uygunken, dijital medya etkileşime dayalı bir yapı sunar; böylece aktarılan dinî bilgi ve deneyim, alıcıyla kurulan etkileşim aracılığıyla yeniden inşa edilir. Bu nedenle radyo ve televizyon üzerinden internete taşınan kilise faaliyetleri büyük ölçüde tek yönlü kalmakta ve dijital ortamda oluşturulan hizmetlerden niteliksel olarak ayrılmaktadır. Aradaki farkı Christopher Helland “religion online (din çevrimiçi)” ve “online religion (çevrimiçi din)” kavramlarıyla açıklamaktadır. İlki, önceden hazırlanmış ses veya video kayıtlarının

²⁵ William Stacey - Anson Shupe, “Correlates of Support for the Electronic Church”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 21/4 (1982), 291.

²⁶ Mar. 15:16.

²⁷ Ben Armstrong, *The Electric Church* (Nashville: Thomas Nelson Publishers, 1979), 8.

²⁸ Armstrong, *The Electric Church*, 8-9.

²⁹ Gregor T. Goethals - Phillip Charles Lucas, “Religious Broadcasting”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Thomas Gale, 2005), 11/7709-7710

³⁰ Televizyonda yayınlanan dinî temalı programların ayrıntıları için bk. Stewart M. Hoover, *Mass Media Religion* (Newbury Park: Sage Publications, 1988), 56-63.

³¹ Goethals - Lucas, “Religious Broadcasting”, 7710-7712.

³² EWTN, “Our Story”, (Erişim 20 Eylül 2025).

çevrimiçi sunumunu ifade etmektedir. İkincisi ise *Church of Fools*, *AlphaChurch.org* ve *Life.Church* gibi tamamen dijital ortamda faaliyet gösteren ve bireylerin kilise faaliyetlerine aktif katılımına imkân tanıyan sanal kiliseler tarafından uygulanmaktadır.³³

Sanal kilise, internet ortamında bir araya gelen grupların, geleneksel kiliselerin bazı yönlerini dijital ortamda yeniden oluşturduğu yapılardır. Web siteleri aracılığıyla çevrimiçi varlık gösteren binlerce geleneksel kiliseden farklı olarak, sanal kiliseler yalnızca internete özgüdür ve çevrimdışı bir karşılıkları yoktur.³⁴ Bu yapılar; günlük İncil okumaları, vaaz ve dua içerikleri, online bağış, manevi danışmanlık, çevrimiçi sohbet ve dinî eğitim faaliyetlerinin yanı sıra komünyon, vaftiz, evlilik ve cenaze gibi törenleri de sanal ortama taşımıştır.³⁵ Ayrıca *Church of Fools* gibi üç boyutlu kiliselerde, dua ve tefekkür için şapeller, toplu etkileşim alanları ve dinî metinlerin bulunduğu sanal kütüphaneler (scriptorium) yer almaktadır.³⁶ Bu özellikleriyle sanal kiliseler, “Herkes, her yerde ve her zaman”³⁷ erişim olanağı sunarak, mensuplarına her koşulda ibadet edebilme ve ev ortamında dahi fiziksel bir kilisenin manevi atmosferini deneyimleme imkânı sunmayı amaçlamaktadır.

Sanal kiliselerin kökeni, 1980’lerde ortaya çıkan çevrimiçi Hristiyan ağlarına dayanmaktadır. Nitekim *Fishnet* ve *Presbynet* gibi platformlar İncil çalışmaları, din adamlarının eğitimi, misyon projeleri ve anma törenlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu çerçevede 1986’daki *Challenger* faciasının ardından *Presbynet* aracılığıyla dualar ve paylaşımlardan oluşan çevrimiçi bir anma töreni gerçekleştirilmiştir. Bu deneyimin bilgisayar ortamının kriz anlarında toplulukları, zaman ve mekânın ötesinde bir araya getirebilme potansiyelini gösterdiği ileri sürülmüştür.³⁸ 1990’da *World Wide Web*’in ortaya çıkışı ise sanal kiliseler açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira *Web*, daha önce yalnızca sınırlı tartışma ağlarında mümkün olan etkileşimleri küresel ölçekte erişilebilir kılmıştır. Ayrıca görsel içerik, forum ve sürekli açık sohbet odalarıyla dijital ortamın gerçek bir kilise ortamı gibi kurgulanmasına daha fazla imkân tanımıştır. Bu bağlamda 1994’te Charles Henderson tarafından kurulan *First Church of Cyberspace*, web ortamında oluşturulan ilk kilise olarak tarihe geçmiştir. Kilise, günlük ayinler, tartışma forumları ve her zaman açık sohbet odalarıyla çevrimiçi bir cemaat oluşturmayı hedeflemiştir. Bu adımı, 1996’da Roma Katolik Kilisesi’ndeki görevinden alınan eski piskopos Jacques Gaillot’un kurduğu *Partenia* adlı web sitesi takip etmiştir. Cezayir’de Vandallar tarafından yok edilen eski bir manastır topluluğundan esinle açılan site, yedi farklı dilde günlük İncil okumaları ve güncel konulara

³³ Christopher Helland, “Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet”, *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1/1 (2005), 1-2; Stephanie Bennett, “The Electronic Church Goes Online: Evangelical Identity and Technology”, *The Electronic Church in the Digital Age: Cultural Impacts of Evangelical Mass Media*, ed. Mark Ward Sr. (New York: Bloomsbury Publishing, 2015), Vol. 1/79-80.

³⁴ Heidi A. Campbell, “Internet and Cyber Environments”, *Encyclopedia of Religion, Communication and Media*, ed. Daniel A. Stout (New York: Routledge, 2006), 172.

³⁵ Sanal kiliselerin ayrıntılı ibadet programları için bk. Tim Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media* (New York: Routledge, 2017), 76,99-100,146-151; Douglas Estes, *SimChurch Being the Church in the Virtual World* (Grand Rapids: Zondervan, 2009), 116,123; Dream City Church, “Give - Dream City Church” (Erişim 16 Eylül 2024); Life.Church, “Giving | Life.Church” (Erişim 16 Eylül 2024); Christ Fellowship Church, “Kingdom Builders | Christ Fellowship Church” (Erişim 17 Eylül 2024).

³⁶ Campbell, “Internet and Cyber Environments”, 172.

³⁷ Life.Church, “Who We Are | Life.Church” (Erişim 16 Eylül 2024).

³⁸ David Lochhead, *Shifting Realities: Information Technology and the Church* (Geneva: WCC Publications, 1997), 48-52.

dair yazılar sunarak, dijital bir pastoral alan inşa etmeyi amaçlamıştır. 1990'ların sonlarına gelindiğinde sanal kiliseler Asya, Avrupa ve Amerika'da giderek yayılmış ve çeşitlenmiştir. Dönemin en dikkat çeken girişimi, 1998'de Metodist papaz Patricia Walker tarafından kurulan *Alpha Church* olmuştur.³⁹ Hâlen aktif olan kilise, kendisini yerel bir kilisenin eşdeğeri olarak tanımlamış; 7/24 ibadet olanağı, çevrimiçi komünyon, İncil çalışmaları ve dua gruplarıyla her yaştan ve kültürden bireye hitap etmiştir. Ayrıca otizimli bireylerin katılımını kolaylaştırmak için özel hazırlanmış ibadet araçları geliştirmiştir.⁴⁰ Ancak erken dönem sanal kiliseler, sınırlı sayıda katılımcı çekmiş bu nedenle medya, akademi ve geleneksel kiliseler nezdinde geniş bir görünürlük kazanamamıştır.⁴¹

21. yüzyılda artırılmış gerçeklik (AR) ve sanal gerçeklik (VR) teknolojilerine dayalı *Second Life*, *Roblox*, *VRChat* ve *Metaverse* gibi sanal dünyaların ortaya çıkışı, sanal kiliselere yönelik ilgiyi kayda değer biçimde artırmıştır. Sanal kiliselere yönelik ilgiyi artıran ilk girişim, 2004'te Simon Jenkins tarafından deneysel bir proje olarak tasarlanan *Church of Fools*'tur. Üç boyutlu çevrimiçi bir dünyada avatarlar sayesinde etkileşimli ibadet imkânı veren bu kilisenin amacı, Jenkins'in sözleriyle "18. yüzyılda John Wesley'nin vaazlarını kiliselerden sokaklara taşıdığı gibi, biz de kiliseyi 21. yüzyılda internete taşımak" olmuştur.⁴² Kiliseye mizahi bir yaklaşımıyla dikkat çeken ve özellikle gençleri kiliseye kazandırmayı hedefleyen *Church of Fools*,⁴³ dört ay açık kalmış ve bu süre zarfında günlük ortalama 7.000'in üzerinde ziyaretçi ağırlamış, dokuzuncu gününde ise 41.000 ziyaretçiye ulaşmıştır.⁴⁴ Kapanışının ardından topluluk, *St Pixels* adıyla farklı platformlarda bir süre daha varlığını sürdürmüş ancak 2018'de tamamen dağılmıştır.⁴⁵

2003 yılında halka açılan ve gerçek dünyanın sanal âlemdeki izdüşümü olarak nitelendirilen *Second Life*, kullanıcıların kendi avatarlarını tasarlayarak üç boyutlu bir ortamda etkileşimde bulunmasına olanak tanımış ve kısa süre içerisinde farklı sosyal, kültürel ve dinî deneyimlere ev sahipliği yapmaya başlamıştır.⁴⁶ Bu doğrultuda halka arzından çok kısa bir süre sonra *Second Life*'ta bir Katolik komünyon ayini düzenlenmiş ancak Katolik Kilisesi tarafından desteklenmediği için resmiyet kazanmamıştır. Ayini yöneten OmegaX Zapata, "gerçek bir rahip olmadığını" vurgulayarak, insanların gerçek hayatta deneyimleyemedikleri şeyleri *Second Life*'a taşımak istediğini belirtmiştir.⁴⁷ *ALM Cyber Church* ise *Second Life*'ta bulunma amacını "Vizyonumuz, İsa'nın adının sanal dünyada yüceltildiğini görmektir. İsa bize dünyanın HER YERİNE gitmemizi ve onun aracılığıyla Tanrı ile uzlaşmanın olduğunu duyurmamızı söyledi. Buna sanal dünya da dâhildir."⁴⁸

³⁹ Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 11-14.

⁴⁰ Alpha Church Online, "Online Christian Global Church | Tulsa, OK" (Erişim 16 Eylül 2024).

⁴¹ Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 17.

⁴² Simon Jenkins, "Rituals and Pixels Experiments in Online Church", *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3/1 (2008), 95-96

⁴³ Randolph Kluver - Yanli Chen, "The Church of Fools Virtual Ritual and Material Faith", *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3/1 (2008), 117.

⁴⁴ Simon Jenkins, "Church of Fools: Simon J projects" (Erişim 16 Eylül 2024).

⁴⁵ St Pixels, "St Pixels Journey" (Erişim 16 Eylül 2024).

⁴⁶ Nadja Miczek, "Online Rituals in Virtual Worlds Christian Online Services Between Dynamics and Stability", *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3/1 (2008), 158.

⁴⁷ Wagner James Au, "New World Notes: WHERE TWO OR MORE ARE GATHERED...", *New World Notes* (Erişim 17 Eylül 2024).

⁴⁸ Miczek, "Online Rituals in Virtual Worlds Christian Online Services Between Dynamics and Stability", 161.

ifadeleriyle belirtmiştir. *Second Life* kiliselerinde Gotik veya Romanesk gibi geleneksel mimari tarzlar ön plana çıkmış; kiliselerin içi ikonlar, vitraylar ve çeşitli süslemelerle zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Bununla birlikte *The First Unitarian Universalist Church*'ta olduğu gibi kullanıcıların hayal güçlerinin ürünü olan ve geleneksel kiliseden ziyade bir meditasyon ortamını anımsatan kiliseler de bulunmaktadır. Mezûr kiliselerde sanal mum yakma veya kişisel dua isteklerini iletme gibi bireysel ritüellerin yanı sıra toplu gerçekleştirilen haftalık ve günlük ibadetler de mevcuttur.⁴⁹

Second Life deneyiminin ardından *Metaverse*, sanal kiliseler için yeni bir misyon alanı haline gelmiştir. Bu bağlamda 2016'da kurulan *VR Church*, kendisini "Tanrı'nın dünyaya olan sevgisini kutlamak için tamamen *Metaverse*'de var olan ruhsal bir topluluk" olarak tanımlamıştır. Herhangi bir mezhebe bağlı olmayan bu kilise, Mesih'in otoritesi ve öğretisi altında bir araya geldiklerini ifade etmiştir.⁵⁰ Kilise, Hristiyanlığın temel inançlarını kabul etmekle birlikte Tanrı'nın *Metaverse*'deki tüm avatarları sevdiğini, her avatarın gerçek bir kişiyi temsil ettiğini ve Tanrı'ya inanmasa dahi herkesin topluluğa kabul edildiğini belirtmektedir. Bu yaklaşım, kapsayıcı ve dijital kimliklere uyarlanmış bir inanç beyanı niteliği taşımaktadır.⁵¹ Kilisenin kurucusu D.J. Soto, Noel'de İncil'deki Beytullahim anlatısını okumak yerine sanal Beytullahim'in ziyaret edilebilmesini örnek göstererek, *Metaverse*'nin kutsal yazıların daha önce mümkün olmayan biçimlerde deneyimlenmesine imkân sunduğunu ileri sürmektedir.⁵² Bu özellikleriyle *VR Church*, geleneksel kilise yapılarından çok, dijital dünyaya özgü yeni bir dinî temsil biçimi ortaya koymaktadır. Benzer şekilde *MetaChurch VR*⁵³ ve *Oasis Church VR*⁵⁴ de herhangi bir mezhebe bağlı olmaksızın İncil çalışmaları, vaftiz törenleri ve toplu ibadetleri sanal ortamda icra etmekte; bu sayede özellikle genç kuşaklara ve yerel kiliselerle kurumsal bağı bulunmayan bireylere ulaşmayı hedeflemektedir. Buna karşılık Katolik Rahip Fr. Ian VanHeusen öncülüğünde geliştirilen *MetaCatholic*⁵⁵ platformu, sanal gerçeklik teknolojilerini eğitim, dua ve Katolik inancının dijital ortamda görünürlüğü artırmak amacıyla kullanmaktadır. Nitekim Aziz Carlo Acutis'in hayatından esinlenen oyun tabanlı içerikler ve İsa'nın çektiği çileleri tefekkür etmek için tasarlanan *VR Rosary* gibi uygulamalar, bu amaca hizmet etmek için geliştirilmiştir. Bununla birlikte *MetaCatholic*, Katolik doktrinine bağlılığını sürdürerek özellikle komünyon gibi sakramentlerin sanal ortamda geçerliliğini reddetmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla bu girişim, bağımsız *Metaverse* kiliselerinden farklı olarak teolojik meşruiyet iddiası taşımamakta; Katolikliğin pastoral ve eğitsel boyutlarını dijital evrende sürdürmeye yönelik bir araç olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte adı geçen tüm girişimlerin, sanal ortamı yeni bir misyon sahası olarak değerlendikleri görülmektedir.

Tüm bu gelişmelerin ardından COVID-19 salgını, sanal kiliseler açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim salgın öncesinde çevrimiçi ibadetlere mesafeli duran birçok

⁴⁹ Miczek, "Online Rituals in Virtual Worlds Christian Online Services Between Dynamics and Stability", 158-159; Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 146-152.

⁵⁰ VR MMO Church, "VR MMO Church in the Metaverse" (Erişim 17 Eylül 2024).

⁵¹ VR MMO Church, "Beliefs — VR MMO Church in the Metaverse" (Erişim 17 Eylül 2024).

⁵² Beth R., "Exploring the Church — in Virtual Reality", *FaithTech Institute* (Erişim 17 Eylül 2024).

⁵³ MetaChurch VR, "About Us" (Erişim 23 Eylül 2025).

⁵⁴ Oasis Church VR, "About Us" (Erişim 23 Eylül 2025).

⁵⁵ MetaCatholic, "MetaCatholic " (Erişim 23 Eylül 2025).

⁵⁶ Peter Jesserer Smith, "What Does the Metaverse Have to do with the Church? A Lot, Actually", *National Catholic Register*, (Erişim 23 Eylül 2025).

Hristiyan topluluk, kiliselerin kapanmasıyla birlikte zorunlu olarak çevrimiçi vaazlara, İncil okumalarına ve ibadetlere yönelmiştir. Söz gelimi 2020 yılında Katolik Kilisesi, Palmiye Pazarı ile başlayıp Paskalya Pazarı ile sonlanan Kutsal Hafta boyunca yapılan ayinleri canlı yayınlamıştır. Dünyanın dört bir yanındaki Katolikler, Paskalya'yı kutlamak için bilgisayarlarından, telefonlarından ve televizyonlardan bu yayınlara katılmıştır.⁵⁷ Papa Francis, Mart 2020'den itibaren Vatikan'daki Santa Marta Konutu'ndan sabah ayinlerini canlı olarak yayınlamış⁵⁸ ve ayrıca canlı yayında *Urbi et Orbi* duasını okuyarak dünyaya salgın karşısında manevi teselli vermiştir.⁵⁹ Protestan gruplar da benzer şekilde Zoom, Facebook ve Youtube gibi uygulamalar aracılığıyla kilise faaliyetlerine devam etmiş ve cemaat bağlarını sıkı tutmaya çalışmıştır.⁶⁰ Bu durum ise salgın sonrası dönemde de sanal kiliselerin geleneksel kiliselere alternatif olabileceği yönündeki beklentiyi tekrar gündeme taşımıştır. Ancak pandemi sonrasında yapılan anket çalışmalarında Hristiyanların büyük çoğunluğunun fiziksel bir kiliseye gitmeyi tercih ettiği ortaya konulmuştur. Nitekim CARA'nın verilerine göre Katoliklerde Pazar ayini katılımı pandemi sürecinde %24'ten %15'e kadar düşmüş, pandemi sonrasında yeniden eski düzeyine yaklaşmıştır.⁶¹ Benzer şekilde Pew Research Center'in Mart 2023 raporu, pandemi döneminde sanal ibadete katılımın belirgin biçimde arttığını ancak pandemi sonrasında Hristiyanların büyük çoğunluğunun yeniden kiliseye yüz yüze gitmeyi tercih ettiğini ve bu oranın pandemi öncesi seviyelere döndüğünü göstermektedir.⁶² Aynı yıl yayımlanan diğer bir rapor; çevrim içi dinî faaliyetlere katılımın, büyük ölçüde pandemi sırasında kazanılan alışkanlıklara bağlı olarak devam ettiğini fakat yüz yüze ibadetin tercih edilme oranının açık ara önde olduğunu ortaya koymuştur. Rapora göre yüz yüze katılımı tercih edenlerin en önemli gerekçeleri, cemaatle doğrudan bağ kurma, aidiyet duygusunu pekiştirme ve daha derin bir ibadet tecrübesi yaşama isteği; çevrim içi katılımı seçenlerin gerekçeleri ise sanal ortamın kolaylık ve esneklik sağlaması ve sağlık sorunlarıdır.⁶³ Barna'nın 2023 verileri ise tamamen çevrimiçi kilisenin birçok inanan açısından manevi tatmin eksikliği ve cemaate aidiyet kaybı gerekçeleriyle tercih edilmediğini ortaya koymuştur.⁶⁴

Yukarıdaki veriler, birçok Hristiyan için sanal kilise fikrinin salgın şartlarından doğan geçici bir alternatif olduğunu ancak çevrimiçi ibadetin, yaygınlaşarak kilise faaliyetlerini destekleyici veya tamamlayıcı bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Salgın sonrası yapılan araştırmalar da dijital teknolojinin fiziksel ibadetle birleşerek, hibrit kilise modelleri ortaya çıkardığını ve bu sayede inananların hem yüz yüze hem de sanal ortamda bir araya gelmesine olanak sağladığını göstermektedir.⁶⁵ Nitekim Pete Phillips'e göre hibrit kilise, pandemiyle ortaya çıkmış geçici bir çözüm değil; pandemi öncesinde var olan ve pandemi

⁵⁷ Monica Ambalal, "Hearing St. Peter's Basilica in the Kitchen: Vatican Media Livestream of Holy Week 2020 in the Wake of COVID-19," *The Journal of Music, Health, and Wellbeing* (Autumn 2021), 1.

⁵⁸ Benedetta Capelli, "First anniversary of Pope's lockdown Masses broadcast live from Santa Marta", *Vatican News* (Erişim 24 Eylül 2025).

⁵⁹ Seán-Patrick Lovett, "Pope's Easter Urbi et Orbi message: 'The contagion of hope'", *Vatican News* (Erişim 24 Eylül 2025).

⁶⁰ Heidi Campbell (ed.), *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online* (PDF: College Station, 2020).

⁶¹ Mark M. Gray, "Mass Attendance Is Up", *Nineteen Sixty-Four* (CARA) (Erişim 24 Eylül 2025).

⁶² Pew Research Center, "How the Pandemic Has Affected Attendance at U.S. Religious Services" (24 Eylül 2025).

⁶³ Michelle Faverio - Smith Justin Nortey, Online Religious Services Appeal to Many Americans, but Going in Person Remains More Popular" *Pew Research Center* (Erişim 17 Eylül 2024).

⁶⁴ Barna Group, "40% of Christians Wouldn't Attend Their Church If It Was Solely Online" (Erişim 17 Eylül 2024).

⁶⁵ Gertrude Dzirasa-Payne, *Hybrid Faith: A Study on the Impact of Digital Technology on Church Communication During the Covid-19 Pandemic* (Portland: George Fox University, Doktora Tezi, 2024). 221.

sonrasında ise güçlenerek kalıcı hale gelen bir modeldir. Ona göre bu model, kilisenin misyon merkezli hizmet ve topluluk anlayışını dönüştürme potansiyeli taşımaktadır.⁶⁶ Philips'in vurguladığı gibi pandemi sürecinden çok önce ABD'de merkezli *Life.Church*, *Saddleback Church*, *Dream City Church* gibi kiliseler, internet kampüsü veya *Multi-site church* olarak adlandırılan hibrit bir kilise modelini benimsemişlerdir.⁶⁷ Adı geçen kiliseler, fiziksel bir kampüsten verilen vaazlara, kurulan dev ekranlar aracılığıyla diğer kampüslerden veya internet üzerinden eş zamanlı erişimi mümkün⁶⁸ kılarak, dijital ve fiziksel ortamı bir araya getirmiştir. COVID-19 süreci ise hibrit modellerin hızla yaygınlaşmasına ve kilise anlayışında köklü bir değişime zemin hazırlamıştır. Bu değişim ise Jun'un 'Kilise 4.0' olarak adlandırdığı evrenin somut bir tezahürü olarak görülebilir.

Elektronik ve sanal kiliseler teknik açıdan bazı farklılıklar gösterse de gerek hedef kitleleri gerekse iletişim teknolojilerini misyonerlik faaliyetlerinde kullanma biçimleri açısından benzerlik göstermektedir. Bu kiliseler; evden çıkamayacak kadar hasta, yaşlı, engelli ya da yaşadığı bölgede bir kilise bulunmayan bireylere hitap etmektedir. Bunun yanında, geleneksel kiliselerin varlığına rağmen ihtiyaçları göz ardı edilen kişiler de bu kiliselere yönelmektedir. Özellikle mülteciler, farklı cinsel kimliklere sahip bireyler, hükümlüler, seks işçileri gibi toplumda dışlanan kesimler, sanal kiliselerin daha rahat bir alan sunduğunu belirtmektedir.⁶⁹ Ayrıca dijital çağda büyüyen genç nesil, manevi tatmin amacıyla sanal dünyaya yönelmektedir.⁷⁰ Bu durumun farkında olan sanal kiliseler; pop, rock gibi müzik türleriyle zenginleştirilen ibadetler ve çağdaş giyim tarzı sergileyen pastörler aracılığıyla gençleri, sanal kiliselere çekmeye çalışmaktadır.⁷¹

Tarih boyunca misyon faaliyetleri için farklı araçlar kullanılmış, modern çağda ise iletişim teknolojileri misyonerlik faaliyetlerinin merkezine yerleşmiştir. Katolik Kilisesi, *Inter Mirifica* (1963) ve *The Church and Internet* (2002) belgelerinde radyo, televizyon ve internetin Müjde'yi yaymadaki rolünü kabul etmiş ancak bu araçların kilisenin özünü çelişmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷² Bu çerçevede EWTN, kuruluş amacını Müjde'yi yaymak olarak tanımlamış ve "Medya Misyonerleri" programı aracılığıyla gönüllüleri bu misyona katılmaya davet etmiştir.⁷³ Protestan kiliseleri ise matbaadan dijital platformlara kadar her iletişim aracını Tanrı'nın lütfu saymış ve misyon için meşru görmüştür.⁷⁴ Söz gelimi tele-vaiz Jimmy Swaggart, amacının "Her milletten her insana... Mevcut olan her araçla ulaşmak" olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Bu doğrultuda elektronik kiliseler İncil'deki ev

⁶⁶ Pete Phillips, "What Do We Mean by Hybrid Church?," *The Baptist Union of Great Britain* (Erişim 22 Eylül 2025).

⁶⁷ Estes, *SimChurch Being the Church in the Virtual World*, 73-74.

⁶⁸ Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 20-21.

⁶⁹ Estes, *SimChurch Being the Church in the Virtual World*, 91,93,196; Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 10, 242.

⁷⁰ Barry Elad, "Online Church Statistics By Worshipers, Types and Broadcast", *EnterpriseAppsToday* (Erişim 17 Eylül 2024).

⁷¹ Life.Church, "Listen to Worship Music from Life.Church" (Erişim 17 Eylül 2024); "Saddleback Worship" (Erişim 17 Eylül 2024); VR MMO Church, "Metaverse Elders — VR MMO Church in the Metaverse" (Erişim 17 Eylül 2024); Life.Church, "Who We Are | Life.Church".

⁷² The Vatican, "Inter mirifica" (Erişim 30 Eylül 2024); The Vatican, "The Church and the Internet" (Erişim 25 Eylül 2024).

⁷³ EWTN, "Media Missonaries", *EWTN Global Catholic Television Network* (Erişim 20 Eylül 2025).

⁷⁴ Hoover, *Mass Media Religion*, 36.

⁷⁵ Quentin J. Schultze, "The Mythos of The Electronic Church", *Critical Studies in Mass Communication* 4/3 (1987), 249.

kiliseleriyle, tele-vaizler Pavlus'la özdeşleştirilmiştir.⁷⁶ İnternetle birlikte tele-vaziler, e-evanjelistlere⁷⁷ dönüşerek, kendilerini devasa bir misyon alanı olarak gördükleri sanal dünyanın tuzu ve ışığı⁷⁸ olmaya adanmışlardır.⁷⁹ Zira sanal kiliselerin önemli savunucularından Douglas Estes, sanal dünyada yetmiş milyon kullanıcıya rağmen Hristiyanlığın yalnızca yüzde birine ulaşabildiğini belirterek, burayı “ulaşılamamış en büyük misyon alanı” olarak tanımlamış, kilisenin bulunmadığı bir sanal dünyada Mesih'in davasının kaybolacağına dikkat çekerek Hristiyanları sanal kiliseler kurmaya davet etmiştir.⁸⁰ *Life.Church* ise Kutsal Kitab'ın tüm dillere çevrilmesi, kriz bölgelerine yardım ve yerel kiliseleri güçlendirme gibi küresel misyon faaliyetlerinin yanı sıra, “Komşunu sev” emrini esas alarak üyelerini yaşadıkları şehirleri, dönüştürmeye çağırmaktadır.⁸¹ *Christ Fellowship Church* pastörü Todd Mullins de sanal kiliselerin coğrafi sınırları aşarak İncil'in mesajını, Afganistan, Kuzey Kore, Çin ve Sudan gibi misyonerliğin yasak ülkelere ulaştırabileceğini vurgulamıştır.⁸² Böylece sanal kiliseler, günümüzde evanjelizmin sınırlarını genişleten en güçlü araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak iletişim teknolojilerinin kilise için ciddi teolojik sorunlar da ortaya çıkarmıştır.

3. Dijital Çağda Kilise, Cemaat ve İbadet

İletişim teknolojileri, kiliseler için birçok fırsat sunarken oluşan cemaatin otantikliği, ibadetlerin geçerliliği ve sanal kiliselerin teolojik meşruiyeti gibi tartışmaları da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda ilk olarak, elektronik ve sanal kiliselerin sağlam ve istikrarlı bir cemaat oluşturup oluşturamayacağı sorusu önem kazanmaktadır. Günümüzde dindarlık pratik boyuttan çok sembolik ve manevi bir nitelik kazansa da belirli bir dinî cemaate aidiyet önemini korumaktadır. Ancak çevrimiçi ortamda somut temasın olmaması ve etkileşimin sınırlılığı, sanal cemaatlerin otantik olup olamayacağı sorusunu gündeme getirmiştir.⁸³ Nitekim Lorne L. Dawson, her çevrimiçi grubun cemaat sayılamayacağını belirtmiş ve özgün bir cemaat için etkileşim, istikrarlı üyelik, kimlik şeffaflığı, sosyal kontrol, kişisel ilgi ve kamusal alan bilinci gibi kriterler ileri sürmüştür.⁸⁴ Sanal ortamdaki kilise cemaatlerin, söz konusu kriterleri ne ölçüde taşıdığı ise tartışmalı bir konudur. Bu çerçevede sanal kiliselerin savunucuları, çevrimiçi ortamın cemaat oluşturmak için elverişli ve oluşan cemaatin ise gerçek bir cemaat olduğu ileri sürmüştür. Söz gelimi 1990'ların sonlarında bir grup Anglikan tarafından kurulan *The Society of Archbishop Justus* 'un yayımladığı *The Church and the Internet* raporu, sanal ortamda fiziksel binalara gerek kalmadan toplulukların oluşabileceğini belirtmiştir.⁸⁵ Meredith Gould ise *The Social Media Gospel* adlı eserinde “sanal cemaat gerçek

⁷⁶ Armstrong, *The Electric Church*, 9.

⁷⁷ Heidi A. Campbell, *When Religion Meets New Media* (New York: Routledge, 2010), 139.

⁷⁸ Matta'da geçen İsa'nın Dağ Vaaz'ına atıf yapılmıştır. Bk. Mat. 5-7.

⁷⁹ Andrew Careaga, *e-Ministry: Connecting with the Net Generation* (Grand Rapids: Kregel Publications, 2001), 135.

⁸⁰ Estes, *SimChurch Being the Church in the Virtual World*, 29, 38.

⁸¹ Life.Church, “Missions | Life.Church” (Erişim 26 Eylül 2024).

⁸² Elmer L. Towns - J. Todd Mullins, *Online Churches: An Intensive Analysis and Application* (PDF: Liberty University, 2022), 196.

⁸³ Heidi A. Campbell - Wendi Bellar, *Digital Religion The Basics* (New York: Routledge, 2023), 19.

⁸⁴ Lorne L. Dawson, “Religion and the Quest for Virtual Community”, *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, ed. Lorne L. Dawson - Douglas E. Cowan (New York: Routledge, 2004), 77, 83.

⁸⁵ Brian K. Reid, “The Church and the Internet”, *Society of Archbishop Justus* (Erişim 25 Eylül 2024); Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 31.

bir cemaattir.” ifadesiyle bu yaklaşımı desteklemiştir.⁸⁶ Douglas Estes, sanal cemaatin mümkün olabileceğini teolojik düzeyde kanıtlamaya çalışmış ve Teslis’in Tanrı’yı ilişkisel bir öz olarak tanımladığını, insanın da *imago Dei* sıfatıyla aynı ilişkisel yapıyı taşıdığını savunmuştur. Ona göre çevrimiçi cemaatler, bu ilişkisel doğanın bir tezahürüdür çünkü sanal ortamların anonimlik sunması, görünüşe ve kimliğe dair engelleri kaldırarak daha sahici ilişkilerin kurulmasına katkıda bulunur.⁸⁷

Başta Katolik Kilisesi olmak üzere bazı Protestan din adamları, sanal ortamda gerçek bir kilise cemaatin oluşmasının, teolojik açıdan mümkün olmadığını belirtmişlerdir. İtirazların merkezinde, Hristiyanlığın temel öğretisi olan enkarnasyon doktrini ile Kutsal Kitap’taki anlatılar yer almaktadır. Enkarnasyon, Tanrı’nın ete kemiğe bürünerek insanlık arasına katılmasını ve ilahî iradenin maddi biçimde tecellisini ifade eder ki bu da kilisenin özünü, fiziksel bir cemaatin oluşturduğu düşüncesinin teolojik kaynağıdır. Aynı şekilde Kutsal Kitap’ta İsa Mesih’in daima fiziksel bir cemaate hitap ettiği⁸⁸, dirilişinden sonra öğrencilerine topluca görüldüğü⁸⁹ ve göğe yükselişinin yine bir cemaatin huzurunda⁹⁰ gerçekleştiği aktarılmaktadır. Bu iki temele dayanan geleneksel kiliseler, sanal cemaat anlayışını geçersiz görmekte ve fiziksel topluluğun vazgeçilmez olduğunu belirtmektedir. Zira Katolik Kilisesi, sanal gerçekliğin fiziksel bir cemaatin yerini alamayacağını vurgulamış ve Tanrı’nın lütfuyla çevrimiçi ortamda mümkün olan dinî deneyimler, diğer inananlarla yüz yüze etkileşimin yerini dolduramayacağını ifade etmiştir.⁹¹ Papa Francis de pandemi döneminde yaptığı açıklamalarda, zorunlu izolasyonun inananları, medya ve iletişim araçları aracılığıyla iletişim kurmaya sevk ederek, Kilise’den ve cemaatten koparabileceğini ifade etmiştir. Papa; Kilise’nin, sakramentlerin ve cemaatin, havarilerin yaşadığı gibi fiziksel bir topluluğa dayanması gerektiğini ve imanın soyut bir tasavvur değil, toplulukla paylaşılan somut bir deneyim olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda cemaatten kopuk bir iman pratiğinin, tehlikeli bir bireyselleşmeye yol açacağını ve imanın, sanal ortamda hızla yayılan ve yüzeyselleşen bir tecrübeye indirgenmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁹² Aynı doğrultuda Protestan pastör Jay Y. Kim, kilise yaşamının özünü “analog” yani somut ve yüz yüze bir deneyim olarak görmüştür. Kim’e göre kilise hayatındaki dönüşüm; omuz omuza yolculuk etmeyi, gerçek insanlar olarak bir araya gelmeyi, Tanrı’yı bireysel ve kolektif olarak davet etmeyi içerir. Birlikte şarkı söylemek, ekmeği bölüşmek, kaynakları paylaşmak ve kutsal ayinlere katılmak gibi dini pratikler ancak somut ve fiziksel bir toplulukta anlam kazanır.⁹³

Sanal cemaatlere ilişkin tartışmalarda teolojik nedenlerin dışında, çevrimiçi toplulukların inananlara hangi ölçüde aidiyet duygusu ve manevi dönüşüm imkânı sunduğu sorusu da öne çıkmaktadır. Bu kapsamda sanal bir cemaatin, sanal ortamda bir araya gelmenin ötesinde inananların hayatlarında kalıcı bir ruhani değişim meydana getirmesi beklenmektedir. Bununla birlikte sanal ortamın yapısal olarak yüzeysel ve kısa süreli

⁸⁶ Meredith Gould, *The Social Media Gospel* (Collegeville: Liturgical Press, 2015), 49.

⁸⁷ Estes, *SimChurch Being the Church in the Virtual World*, 59-60.

⁸⁸ Mat. 5:1-7:29; Luk. 4:16-20.

⁸⁹ Mat. 28:16-20; Yu. 20:19-29.

⁹⁰ Luka. 24:50-53; Elç. 1:6-11.

⁹¹ The Vatican, “The Church and Internet”.

⁹² *The Catholic Weekly*, “Pope Warns of Danger in Online Masses”, *Catholic News Service* (Erişim 21 Eylül 2025).

⁹³ Jay Y. Kim, *Analog Church: Why We Need Real People, Places, and Things in the Digital Age*, (Downers Grove: InterVarsity Press, 2020), 91.

ilişkilere dayanması, tam anlamıyla bir aidiyet ve cemaat bilincinin oluşmasına engel teşkil etmektedir. Zira günümüzde teknoloji, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar insanların birbiriyle iletişim kurmasına imkân sağlamakta ancak bu durum cemaat anlayışını giderek bir tür izole bireyler bütününe dönüştürmektedir. Sherry Turkle'in ifade ettiği üzere dijital ortamlar, bireyleri görünürde bir araya getirirken aslında yalnızlıklarını derinleştirmekte ve teknolojiye bağımlı nesilleri ortaya çıkarmaktadır.⁹⁴ Bu noktada sanal ortamlar, modern çağın en önemli problemlerinden birisi olan bireyselleşmenin etkisini şiddetlendirerek cemaat bağına zayıflatmaktadır. COVID-19 sonrasında yapılan anket çalışmalarında da katılımcıların çoğunluğu, sanal kiliselerin, cemaat bağlarına zarar verdiğini ifade ederek bu durumu desteklemiştir. Ayrıca sanal ortamlardaki muğlaklık, bilgisayarın karşısındaki kişinin kimliği konusunda ciddi bir belirsizlik yaratmaktadır. Nitekim iletişim kurulan, birlikte dua veya ibadet edilen kişinin gerçek bir insan mı bilgisayar programı mı olduğunu belirlemek neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla sanal ortamlardaki anonimlik, Estes'in ifade ettiğinin aksine daha derin bir bağ kurmayı sağlamak yerine güven sorunlarını beraberinde getirmektedir. İfade edilen hususlar ışığında, Žižek'in tabiriyle "siber mekânda topluluk inşa etmek yeni bir popülizm rüyası"⁹⁵ olarak addedilebilir.

Cemaat tartışmaları; sanal kiliselerdeki ibadetlerin, bilhassa vaftiz ve komünyon gibi bedenle icra edilmesi gereken ayinlerin geçerliliği sorununu da gündeme getirmiştir. Bu minvalde birçok Protestan toplulukta komünyon, sembolik bir hatırlama; vaftiz ise iman ikrarının dışsal bir ifadesi olarak görülmektedir.⁹⁶ Bu nedenle adı geçen geleneklerde ortaya çıkan sanal kiliseler; ayinlerin daha çok manevi ve sembolik anlamlarına vurgu yaparak, Tanrı'nın lütfunun zaman ve mekânla sınırlanamayacağını, dolayısıyla sanal ibadetlerin geçerli sayılabileceğini ileri sürmüştür. Söz gelimi *Life.Church*, web sitesinde vaftiz ve komünyonun İsa'nın eylemlerinin manevi bir sembolü ve hatırlatıcısı olduğu ve bu nedenle evde veya bulunulan hemen her yerde alınabileceğini ifade etmiştir.⁹⁷ *VR Church* ise "Vaftiz, Tanrı ile kişisel bir ilişkinin dışavurumudur ancak kurtuluş için elzem değildir. Öyle olsaydı İsa, yanında bulunan çarşıdaki hırsıza, 'Bugün, benimle cennette olacaksın.' dediğinde yalan söylemiş olurdu."⁹⁸ ifadeleriyle vaftizin sembolik anlamını öne çıkarmıştır. Estes de vaftiz ve komünyonun sanal ortamda da icra edilebileceğini iddia etmiştir. Ona göre sanal ortamda komünyon; sembolik meditasyon, avatarlar aracılığıyla veya önceden kutsanmış ekmek ve şarabın çevrimiçi ayinde tüketilmesi yoluyla yerine getirilebilir. Vaftiz ise avatar desteğiyle, çevrimiçi yönlendirmeyle gerçek su kullanılarak ya da yerel bir kiliseyle iş birliği içinde uygulanabilir. Ancak Estes, bu yöntemlerin avantaj ve dezavantajlar barındırdığını kabul ederek sanal kiliselerin, ayinler için özgün yollar geliştirmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁹

Sanal sakramentlere ilişkin söz konusu uygulamalar, ciddi teolojik sorunlar barındırdığı gerekçesiyle kabul görmemiştir. Teolojik sorunların temeli ise yine Kutsal Kitap'taki

⁹⁴ Sherry Turkle, *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other* (New York: Basic Books, 2011), 10-11, 157-158.

⁹⁵ Slavoj Žižek, *Kırılan Temas: Slavoj Žižek'tan Seçme Yazılar*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2025), 174-175.

⁹⁶ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (Haziran 1999), 449.

⁹⁷ Amber Siany, "You Can Take Communion at Home or Just About Anywhere", *Life.Church Leaders* (Erişim 25 Eylül 2024).

⁹⁸ VR MMO Church, "Beliefs — VR MMO Church in the Metaverse".

⁹⁹ Estes, *SimChurch Being the Church in the Virtual World*, 116-131.

ifadelere ve enkarnasyon öğretisine dayanmaktadır. Nitekim Kutsal metinlerde ibadet, “tapınma”¹⁰⁰ kavramı ile ifade edilmekte ve tapınma, kişinin tüm bedenini sürece dâhil eden eylemleri kapsamaktadır. Dolayısıyla ibadetin geçerliliği, inananın kalp, zihin ve bedeniyle birlikte Tanrı’ya yönelmesine dayanmaktadır. Yine enkarnasyon öğretisi, ibadetin belirli mekânda ve bedenle icra edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenlere bağlı olarak geleneksel teoloji açısından sanal ibadet, problemlili bir hal almaktadır. Özellikle Katolik teolojide sakramentler, “görünür işaretler aracılığıyla görünmez lütfun iletilmesi”¹⁰¹ olarak tanımlanır. Bu tanım, komünyon ve vaftizde ekmek, şarap, su gibi maddi unsurları ve bedensel katılımı zorunlu kılar. Ayrıca Katolik teolojisine göre komünyonda ekmek ve şarap, *transsubstantiation* yoluyla Mesih’in gerçek bedeni ve kanına dönüşür.¹⁰² Ancak bu dönüşüm yalnızca gerçek bir topluluk içinde rahibin fiziksel varlığıyla mümkün olabilir ki sanal ortamda böyle bir ontolojik değişim ihtimal dahilinde değildir. Bundan dolayı Katolik Kilisesi, 2002 yılında yaptığı açıklamada “İnternette sakramentin bulunmadığını” ve “Sanal gerçekliğin, komünyondaki Mesih’in gerçek varlığının ve etten kemikten bir insan topluluğunda paylaşılan ibadetin yerini tutmadığını”¹⁰³ ifade etmiştir. Katolik Kilisesi, COVID-19 salgını esnasında aynı tutumu sürdürmüş, Papa Francis; sanal ayinlerde sakramentlerin, sembolik bir düzeyde kalacağını, gerçek sakramentin ise kilise cemaatinin masa etrafında fiziksel olarak bir araya gelmesiyle mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle ruhsal ya da sanal komünyonun, toplulukla paylaşılan gerçek sakramentin yerini alamayacağını ifade etmiştir.¹⁰⁴ Benzer şekilde Katolik din adamı Anthony Spadaro’ya göre sanal sakrament anlayışı, Tanrı’nın lütfunun avatar aracılığıyla kişiye iletiildiği indirgemeci bir yaklaşıma dayanmaktadır. Zikredilen yaklaşıma göre sanal ortamda sakrament, maddi unsurlardan arındırılarak sembolik veya manevi bir katılıma indirgenir. Böylece komünyon, özünden uzaklaşarak simülasyon veya halüsinasyona dönüşme ve kolektif bir deneyimden bireysel bir deneyime evrilme riskini taşır.¹⁰⁵ Bu minvalde Metodist Kilisesi de komünyonun temelini Hristiyanların fiziksel bir mekânda bir araya gelmesine dayandığını vurgulamıştır. Sanal ortamda ise Hristiyanların gerçek anlamda bir araya gelmesi, Mesih’in bedeni ve kanını temsil eden ekmek ve şarabı fiziksel olarak alması mümkün değildir. Bu nedenle sanal bir komünyon, Metodist Kilisesinin kurallarına veya disiplinine aykırı dolayısıyla geçersiz olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁶ Sanal sakramentlere yönelik bu reddiyeler, Byung-Chul Han’ın modern dünyada ritüellerin yok oluşuna ilişkin felsefi tespitleriyle örtüşmektedir. Han’a göre düzenli olarak icra edilen ritüeller, bireysel ve toplumsal yaşamı düzenleyen, ona istikrar kazandıran, topluluk bağını pekiştiren ve kolektif hafızayı canlı tutan temel pratiklerdir. Ancak dijitalleşme ve hız kültürü, ritüelleri bedenden ve mekândan kopararak onları bireysel tüketim nesnelerine indirgemekte ve

¹⁰⁰ Bk. Mat. 2:11; Mat. 28:9; Yu. 4: 23-24; Va. 4:10-11.

¹⁰¹ *Catechism of The Catholic Church*, 293.

¹⁰² Eroğlu, “Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları”, 443.

¹⁰³ The Vatican, “The Church and Internet”.

¹⁰⁴ *The Catholic Weekly*, “Pope Warns of Danger in Online Masses”.

¹⁰⁵ Antonio Spadaro, *Cybertheology: Thinking Christianity in the Era of the Internet* (New York: Fordham University Press, 2014), 74-76.

¹⁰⁶ Teresa Berger, *@Worship Liturgical Practices in Digital Worlds* (London: Routledge, 2018), 84-85; Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 37-38.

nihayetinde ritüellerin ortadan kalkmasına zemin hazırlamaktadır.¹⁰⁷ Bu noktada düzenli olarak tekrar edilen sakramentlerin sanal ortama taşınması da Han'ın tarif ettiği durumun tipik bir örneği olarak yorumlanabilir.

Sanal sakramentlere ilişkin tartışmalar, kutsal mekânın sembolik işlevi ve bedeninin etkin katılımıyla da yakından ilişkilidir. Zira sanal ortamda mekânın ve bedeninin olmaması, ibadetin derinliğini ve bütünlüğünü zedeleyen bir başka sorun alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Mircea Eliade'ye göre kutsal bir alan olarak ibadet mekânı, Tanrı'nın dünyada görünür hale geldiği yani kutsalın tezahür ettiği yerdir. Aynı zamanda ibadet mekânı, gündelik yaşamdan niteliksel olarak ayrılır ve kutsal bir alana giriş için eşik işlevi görür.¹⁰⁸ Eliade'nin görüşlerine paralel olarak Hristiyanlıkta "Mesih'in bedeni"¹⁰⁹ olarak tanımlanan kilise, Tanrı'nın doğrudan tecelli ettiği, varlığının tecrübe edildiği ve gündelik yaşamın karmaşasının geride bırakıldığı bir mekândır. Dolayısıyla mimarisi ve içinde barındırdığı sembolik öğelerle kilise, ibadete odaklanmayı kolaylaştırmakta ve ibadetin manevi etkisini derinleştirerek inananın Tanrı'yla daha derin bir bağ kurmasına olanak sağlamaktadır.

Kutsal mekânların aksine sanal ortamlar, doğrudan ibadet etmek için tasarlanan alanlar değildir. Bilakis bu ortamlar, insan elinden çıkan teknik araçlara dayanır ve seküler bir karakter taşır. Nitekim genel olarak televizyon eğlence ve temsile, bilgisayar veri işlemeye, internet ise iletişim kurmaya odaklı araçlar olarak geliştirilmiştir. Bu nedenle her araç işlevine ve tasarım amacına özgü bir epistemolojiye sahiptir ve aktardığı içeriği bu epistemolojik çerçeveye göre biçimlendirir.¹¹⁰ İbadetlerin sanal ortama taşınması, kullanılan teknolojik araçların sınırları ve epistemolojisi nedeniyle ibadetin, bazı unsurlarının dışarıda bırakılmasına ve yapısal dönüşüme uğramasına yol açmaktadır. Söz konusu dönüşüm, aynı zamanda ibadetin teknik araçların ürettiği seküler değerlerin taşıyıcısı konumuna düşmesine neden olur. Bu durum Heidegger'in modern tekniği "araçsallaştırıcı bir çerçeveleme" olarak tanımlayan eleştirisiyle de bağdaşmaktadır. Ona göre teknik, varlığın özünü açığa çıkarmak yerine onu işlevsel bir forma indirger.¹¹¹ Zira sanal ortamda ibadet de manevi bir tecrübe olmaktan çıkarak, ekranda izlenen veya tüketilen fonksiyonel bir içerik haline gelmekte dolayısıyla özünü kaybetmektedir.

Bedenin sanal ortamda tele-mevcudiyetle temsil edilmesi, ibadet açısından ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Tele-mevcudiyet, bireyin fiziksel bir mekanda bulunmamasına rağmen kendisini oradaymış gibi hissetmesine neden olur.¹¹² Sanal ortamda bir ibadete katılmak da kişide aynı etkiyi yaratarak, ibadetin bir illüzyona dönüşmesine sebep olmaktadır. Bu durum aynı zamanda inananı, ibadete aktif bir katılımcıdan ziyade, pasif bir izleyiciye dönüştürmektedir. Ayrıca sanal ortamda ibadetlere katılmak için oluşturulan

¹⁰⁷ Byung-Chulhan, *Ritüellerin Yok Oluşuna Dair: Günümüzün Bir Tipolojisi*, çev. Çağlar Tanyeri (İstanbul: İnka Kitap, 2024), 17, 19-21.

¹⁰⁸ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal Dışı*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 54-57.

¹⁰⁹ 1. Kor. 12:27; Ef. 1:22-23.

¹¹⁰ Neil Postman, *Televizyon: Öldüren Eğlence Gösteri Çağında Kamusal Söylem*, çev. Osman Akınay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 26-27.

¹¹¹ Martin Heidegger, *Teknik ve Dönüş & Özdeşlik ve Ayrım*, çev. Necati Aça (Ankara: Pharmakon Yayınları, 2015), 36-37, 42, 48.

¹¹² Shawn P. Wilbur, "An Archaeology of Cyberspaces: Virtuality, Community, Identity", *Internet Culture*, ed. David Porter (New York: Routledge, 1996), 10-11.

profiller veya avatarlar, kimlikte parçalanma ve istikrarsızlaşma yol açmaktadır. Nitekim kişi, ekranda karşılaştığı kişilere ve ortama göre kimliğini, sürekli yeniden inşa edebilmekte veya uyarlayabilmektedir. Dolayısıyla sanal ortamda inşa edilen kimlikler; akışkan, değişken ve çoklu bir yapı taşımaktadır. Bu durum ise bireyin dini kimliğinin bütünlüğünü tehdit ederek onu akışkanlaştırmaktadır.¹¹³ İfade edilen hususlar, enkarnasyon doktrinıyla tam bir tezatlık teşkil etmekle birlikte gnostisizm ve benzeri eğilimlere kapı aralamaktadır.

Sanal ortamların bedeni değersizleştiren ve kimliği parçalayarak metalaştıran yapısı, Hristiyanlığın tarih boyunca mücadele ettiği gnostisizmin “siber gnostisizm” adıyla yeniden gündeme taşınmasına yol açmıştır. Gnostisizm, bedeni dışlayarak ruhsal ya da zihinsel varoluşu merkeze almakta ve böylece modern çağın felsefi akımlarından biri olan transhümanizmin, bedenin aşılması ve insanın biyolojik sınırlarını ortadan kaldırma hedefiyle paralellik arz etmektedir. Nitekim transhümanizm, bilgisayarların duyguları ve düşünceleri iletebileceği, hatta yakın gelecekte doğrudan beyinle bütünleşebileceği fikrine dayanmaktadır. Bu anlayışa dinin de eklenmesiyle birlikte, bilincin bir bilgisayar programına indirgenebileceği ve ölümsüzlüğün mümkün olabileceği inancı ortaya çıkmaktadır.¹¹⁴ İfade edilen inanç, sanal dünyalarda manevi arayış içinde olanların dijital teknolojiyi, gündelik yaşamın sınırlamalarını aşarak bireyin tüm potansiyelini gerçekleştirmesine imkân veren bir kurtuluş aracı olarak görmelerine neden olmaktadır. Bu durum ise dijital teknolojinin acıdan ve güçsüzlükten kurtuluş sağlayan nihai bir kurtarıcı gibi yüceltilmesini ve insanın kendi varlığını Tanrı’nın yerine ikame etme riskini beraberinde getirmektedir.¹¹⁵ Bu kapsamda teknoloji, çoğu zaman yalnızca tarafsız ya da kullanım amacına hizmet eden bir araç olarak sunulmakta; böylece onun özerk ve kendi yasalarıyla işleyen bir yapıya sahip olduğu gerçeği göz ardı edilmektedir. Oysa teknoloji, zamanla bireyleri kendisine tâbi kılarak sorgulanamaz bir otoriteye dönüşebilmektedir.¹¹⁶ Papa Francis, *Laudato Si’* adlı belgede bu yaklaşımı, “teknokratik paradigma” olarak adlandırmış ve teknolojiyi insanlığın bütün sorunlarına çözüm üretebilecek nihai bir araç gibi görmenin ve teknoloji aracılığıyla doğal düzene hakim olma arzusunun, insanın kendisini Tanrı’nın yerine koyma tehlikesini doğurduğunu belirtmiştir.¹¹⁷ Sonuç olarak sanal kiliseler, gnostisizme dair teolojik endişelerin tekrar ortaya çıkmasına neden olmakta ve transhümanist vizyonların dinsel bir boyut kazanmasına katkıda bulunmaktadır. İlaveten teknolojiyi nihai çözüm kaynağı olarak gören teknokratik bakış açısının dinî pratiklere yansımaya aracılık ederek, teknolojiyi modern bir kutsallık nesnesine dönüştürmektedir.

Sanal kiliseler etrafında yapılan tartışmalar, kilisenin özüne dair daha temel bir soruyu gündeme getirmektedir. Bedenin fiilen katılımı, cemaatin fiziksel birlikteliği ve kutsal

¹¹³ Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, çev. Sinan Okan Çavuş (İstanbul: Tellekt Yayınları, 2024) 123-124; Sherry Turkle, *Ekrandaki Hayat: İnternet Çağında Kimlik*, çev. Özgün Çelik (İstanbul: AA Kitap, 2024), 10-16; Mustafa Derviş Dereli, *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2022), 59, 64, 373.

¹¹⁴ Muhammet Yeşilyurt, “Hristiyanlığın ‘Imago Dei’ Öğretisinin Transhümanizmle Uzlaştırılmasının İmkânı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020), 3624-3650.

¹¹⁵ Bazin - Cottin, *Virtual Christianity Potential and Challenge for The Churches*, 50-51; Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*, 32; Stef Aupers - Dick Houtman, “‘Reality Sucks’: On Alienation and Cybergnosis”, *Cyberspace - Cyberethics - Cybertheology*, ed. Erik Borgman vd. (London: SCM Press, 2005), 82-84.

¹¹⁶ Jacques Ellul, *Teknoloji Toplumu*, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2025), 170-171.

¹¹⁷ The Vatican, “Laudato Si’: On Care for Our Common Home ” (Erişim 22 Eylül 2025). Alessandra Vitullo vd., “From Radio to AI. Old and New Trends in the Catholic Church’s Approach to Technological Innovation,” *Church, Communication and Culture* 10/1 (2025), 53-56.

mekân olmadan dijital ortamda kurulan bir topluluk, gerçek anlamda kilise olarak kabul edilebilir mi? Papa Francis, pandemi esnasında yaptığı açıklamada bu soruya doğrudan “Bu bir kilise değildir.”¹¹⁸ sözleriyle yanıt vermiştir. Öte yandan sanal kiliseler meşruluk iddialarını, kutsal metinlere ve bir kilisede olması gereken temel niteliklere dayandırmıştır. Bu kapsamda Estes, Yeni Ahit’te geçen kilise imgelerinin hiçbirisinin sanal kiliselerin gerçekliğini çürütmediğini, Mesih’in adıyla toplanan inanların oluşturduğu her birliğin kilise olarak kabul edilebileceğini çünkü Kutsal Ruh’un oluşan birliğin içinde yer aldığını ifade etmiştir. Ayrıca Estes, İncil’de Mesih’in, ibadetleri belirli bir mekân veya coğrafya ile sınırlamadığını, bu durumun ise sanal kiliselerin geçerliliğinin ve uygulanabilirliğinin bir kanıtı olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁹ Benzer şekilde Susan Ella George gerçek bir kilisenin, Evanjelizm veya misyon faaliyetleriyle kilise dışındakilere, arkadaşlık ve sorumluluk ilkeleri doğrultusunda kilise cemaatine, dua ve övgü yoluyla Tanrı’ya, İncil çalışmaları ve Kutsal Ruh’a teslim olma vasıtasıyla Tanrı’nın kiliseye ulaşması şeklinde kutsal metinlere dayanan dört işleve sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Sanal kiliselerin ise bahsi geçen dört işlevi yerine getirmekte tartışmasız bir şekilde başarılı olduğunu öne sürmüştür.¹²⁰ Bu noktada meşruiyet tartışmalarının, kilisenin nasıl tanımlandığına bağlı olarak çeşitlendiği ve kilisenin dijital çağdaki yeri konusunda ciddi bir açmazı beraberinde getirdiği görülmektedir.

Sonuç

Elektronik kiliseden sanal kiliseye uzanan dijitalleşme süreci, modernitenin etkisiyle birleşerek ibadet, cemaat ve mekân anlayışında köklü bir dönüşüm meydana getirmiştir. Sanal ortamlar bireyin dindarlığını daha serbest biçimde ifade etmesini ve kiliseye her an ulaşmasını sağlamış ancak ibadetin bedenselliğini, cemaatin bütünlüğünü ve mekânın kutsallığını geri plana itmiştir. Bu durum, Hristiyanlığın temel öğretileri olan enkarnasyon ve sakrament anlayışıyla çelişmiş, cemaatin birlikteliği ve mabedin kutsallığına dair yerleşik kabulleri sorgulamaya açmıştır. Katolik gelenek, sakramentlerin bedensel icrasını ve cemaatin fiziksel birliğini savunarak, sanal kiliseyi gerçek bir kilise olarak kabul etmemiştir. Dijital ortamların misyonerlik ve eğitim için kullanılabileceği ancak temkinli olunması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yaklaşım, aynı zamanda Katolik Kilisesi’nin hiyerarşik yapısını, havarilerden aktarılan geleneği ve papanın otoritesini muhafaza etme kaygısının da yansımasıdır. Ancak sanal kilise; kutsal mekânı, rahibin otoritesini ve papalık kurumunu görünmez hale getirerek Katoliklik’in geleneksel yapısına aykırı bir model sunmuştur.

Protestan gelenekte ise “yalnızca iman” ve “yalnızca Kutsal Kitap” vurgusu, kurumsal yapıyı ikinci plana itmiş, ibadetin Tanrı’nın lütfu ve Kutsal Kitap’ın otoritesi üzerine inşa edilmesine neden olmuştur. Bu çerçevede her inananın Kutsal Kitap’ı yorumlama yetkisine sahip olduğu kabul edilmiş, din adamlarının otoritesi ise reddedilmiştir. Kilise, sakramentler ve Hristiyanlığa ait semboller, Katoliklik’e kıyasla tali bir konuma indirgenmiştir. Ayrıca Protestanlık’ın moderniteyle kurduğu çift yönlü ilişki, dijitalleşmenin Tanrı’nın bir lütfu olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Protestanlık’ın bu özellikleri, sanal kiliselere daha esnek ve olumlu yaklaşılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Metodist Kilisesi gibi Katolik Kilisesi’yle aynı teolojik çizgiye sahip Protestan gruplar, bu kiliselere daha ihtiyatlı yaklaşmıştır.

¹¹⁸ *The Catholic Weekly*, “Pope Warns of Danger in Online Masses”.

¹¹⁹ Estes, *SimChurch Being the Church in the Virtual World*, 41-43.

¹²⁰ Susan Ella George, *Religion and Technology in the 21st Century: Faith in the E-World* (Hershey: Information Science Publishing, 2006), 144-145.

Çalışmamızın bulguları, dijitalleşmenin kiliseyi ibadet, cemaat ve mekân boyutlarında köklü bir biçimde dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Ancak insan, doğası gereği sosyal bir varlık olup inancını bedeniyle somutlaştırmaktadır. Bu nedenle cemaatle kurulan fiziki bağ ve bedensel katılım olmadan gerçek bir ibadet deneyimi tam anlamıyla gerçekleşmemektedir. Dolayısıyla sanal kiliselerin, geleneksel kiliselerin yerini alması mümkün görülmemektedir. Bu şemada en güçlü ihtimal, dijital imkânlarla geleneksel pratikleri birleştiren hibrit modellerin gelecekte daha fazla güç kazanmasıdır. Sonuç olarak sanal kiliselerin, fiziksel kilisenin yerine geçmekten ziyade onu destekleyici ve tamamlayıcı bir işlev üstleneceği söylenebilir.

Çalışmamız, dijitalleşme sürecini kilise bağlamında ele alarak dijitalleşme ve din ilişkisine teorik bir katkı sunmuş ve bu alanda yapılacak çalışmalar için bir temel teşkil etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte dijitalleşmenin farklı dinlerin kurumları üzerindeki etkilerinin incelenmesi, dini kurumların gelecekteki rolünü belirlemek açısından kritik önemdedir. Bu nedenle konunun din bilimlerindeki farklı disiplinler tarafından çok boyutlu biçimde incelenmesi önem arz etmektedir.

Kaynakça | References

- Açıklamalı Kutsal Kitap. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.
- Alıcı, Mustafa. "Metafizik Kutsallıktan Sanal Gerçekliğe: Dijital Din". *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 10/27 (2022), 253-278.
- Alpha Church Online. "Online Christian Global Church | Tulsa, OK". Erişim 16 Eylül 2024. <https://www.alphachurch.org>
- Ambalal, Monica. "Hearing St. Peter's Basilica in the Kitchen: Vatican Media Livestream of Holy Week 2020 in the Wake of COVID-19." *The Journal of Music, Health, and Wellbeing* (Autumn 2021), 1-14.
- Armstrong, Ben. *The Electric Church*. Nashville: Thomas Nelson Publishers, 1979.
- Arslan, Mesut. *İnternette Misyonerlik*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Au, Wagner James. "WHERE TWO OR MORE ARE GATHERED..." *New World Notes*. Erişim 17 Eylül 2024. https://secondlife.blogs.com/nwn/2004/04/where_two_or_mo.html
- Aupers, Stef – Houtman, Dick. "'Reality Sucks': On Alienation and Cybergnosis". *Cyberspace - Cyberethics - Cybertheology*. ed. Erik Borgman vd. London: SCM Press, 2005.
- Barna Group. "40% of Christians Wouldn't Attend Their Church if It Was Solely Online". Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.barna.com/research/in-person-over-online-church/>
- Barna, George et. al. "The Cyberchurch Is Coming". Barna Group Press. 1998. Erişim 17 Eylül 2024. <https://web.archive.org/web/19991010051101/http://www.barna.org/Press/CyberChurch.htm>
- Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modernite*. çev. Sinan Okan Çavuş. İstanbul: Tellekt Yayınları, 2024.
- Bazin, Jean Nicolas - Cottin, Jérôme. *Virtual Christianity Potential and Challenge for The Churches*. Geneva: WCC Publications, 2004.
- Bennett, Stephanie. "The Electronic Church Goes Online: Evangelical Identity and Technology". *The Electronic Church in the Digital Age: Cultural Impacts of Evangelical Mass Media*. ed. Mark Ward Sr. Vol. 1/77-98. New York: Bloomsbury Publishing, 2015.
- Berger, Teresa. *@Worship Liturgical Practices in Digital Worlds*. London: Routledge, 2018.
- Beth, R. "Exploring the Church — in Virtual Reality". *FaithTech Institute*. Erişim 17 Eylül 2024. <https://medium.com/faithtech/exploring-the-church-in-virtual-reality-44d002617970>
- Calvin, John. *Institutes of the Christian Religion*. çev. Ford Lewis Battles. ed. John T. McNeill. 2 Cilt. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2006.
- Campbell, Heidi (ed.). *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. PDF: Texas A&M University, 2020. [Distanced Church-PDF-Magazine style-FINAL version.pdf](https://www.tamug.edu/~campbell/DistanceChurch/PDF/Magazine%20style/FINAL%20version.pdf)
- Campbell, Heidi A. - Bellar, Wendi. *Digital Religion The Basics*. New York: Routledge, 2023.
- Campbell, Heidi A. "Internet and Cyber Environments". *Encyclopedia of Religion, Communication and Media*. ed. Daniel A. Stout. 177-182. New York: Routledge, 2006.
- Campbell, Heidi A. *When Religion Meets New Media*. New York: Routledge, 2010.
- Capelli, Benedetta. "First anniversary of Pope's lockdown Masses broadcast live from Santa Marta". *Vatican News*. Erişim 24 Eylül 2025. [First anniversary of Pope's lockdown Masses broadcast live from Santa Marta - Vatican News](https://www.vaticannews.va/en/vatican-news/news/2025-09/first-anniversary-of-pope-s-lockdown-masses-broadcast-live-from-santa-marta-2025-09-24.html)

- Careaga, Andrew. *e-Ministry: Connecting with the Net Generation*. Grand Rapids: Kregel Publications, 2001.
- Catechism of The Catholic Church*. Vatican: United States Catholic Conference, Second Edition, 1997.
- Christ Fellowship Church. “Kingdom Builders | Christ Fellowship Church”. Erişim 17 Eylül 2024. <https://christfellowship.church>
- Chulhan, Byung. *Ritüellerin Yok Oluşuna Dair: Günümüzün Bir Tipolojisi*. çev. Çağlar Tanyeri. İstanbul: İnkı Kitap, 2024.
- Dawson, Lorne L. “Religion and the Quest for Virtual Community”. *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. ed. Lorne L. Dawson - Douglas E. Cowan. 75-89. New York: Routledge, 2004.
- Dereli, Mustafa Derviş. “Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması”. *İnsan ve Toplum* 9/1 (2019), 85-116.
- Dereli, Mustafa Derviş. *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Dream City Church. “Give – Dream City Church”. Erişim 16 Eylül 2024. <https://dreamcitychurch.us/give/>
- Dzirasa-Payne, Gertrude. *Hybrid Faith: A Study on the Impact of Digital Technology on Church Communication During the Covid-19 Pandemic*. Portland: George Fox University, Doktora Tezi, 2024.
- Elad, Barry. “Online Church Statistics By Worshipers, Types, Broadcast, Online Giving, Reasons and Live Streaming Services”. *EnterpriseAppsToday*. Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.enterpriseappstoday.com/stats/online-church-statistics.html>
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal Dışı*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Ellul, Jacques. *Teknoloji Toplumu*. çev. Musa Ceylan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2025.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (Haziran 1999), 439- 454.
- Estes, Douglas. *SimChurch Being the Church in the Virtual World*. Grand Rapids: Zondervan, 2009.
- EWTN. “Media Missonaries”. *EWTN Global Catholic Television Network*. Erişim 20 Eylül 2025. <https://www.ewtnmissionaries.com/>
- EWTN. “Our Story”. Erişim 20 Eylül 2025. <https://www.ewtn.com/pressroom/our-story>
- Faverio, Michelle - Nortey, Smith Justin. “Online Religious Services Appeal to Many Americans, but Going in Person Remains More Popular”. *Pew Research Center*. Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.pewresearch.org/religion/2023/06/02/online-religious-services-appeal-to-many-americans-but-going-in-person-remains-more-popular/>
- George, Susan Ella. *Religion and Technology in the 21st Century: Faith in the E-World*. Hershey: Information Science Publishing, 2006.
- Goethals, Gregor T. - Lucas, Phillip Charles. “Religious Broadcasting”. *Encyclopedia of Religion* (Second Edition). ed. Lindsay Jones. 11/7709-7715. Detroit: Thomas Gale, 2005.
- Gould, Meredith. *The Social Media Gospel*. Collegeville: Liturgical Press, 2015.
- Gray, Mark M. “Mass Attendance Is Up”. *Nineteen Sixty-Four* Erişim 24 Eylül 2025. <https://nineteensixty-four.blogspot.com/>

- Haberli, Mehmet. "Dinî Tecrübe Aracı Olarak Sanal Ritüeller". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 15/57 (2013), 17-36.
- Haberli, Mehmet. "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2012), 118-134.
- Heidegger, Martin. *Teknik ve Dönüş & Özdeşlik ve Ayrım*. çev. Necati Aça. Ankara: Pharmakon Yayınları, 2015.
- Helland, Christopher. "Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet". *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1/1 (2005), 1-16.
- Hoover, Stewart M. *Mass Media Religion*. Newbury Park: Sage Publications, 1988.
- Hutchings, Tim. *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. New York: Routledge, 2017.
- Jenkins, Simon. "Church of Fools: Simon J Projects". Erişim 16 Eylül 2024. http://simonjenkins.com/projects/page/church_of_fools
- Jenkins, Simon. "Rituals and Pixels Experiments in Online Church". *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3/1 (2008), 95-115. <https://doi.org/10.11588/rel.2008.1.390>
- Jun, Guichun. "Virtual Reality Church as a New Mission Frontier in the tele: Exploring Theological Controversies and Missional Potential of Virtual Reality Church". *Transformation* 37/4 (2020), 1-9. <https://doi.org/10.1177/0265378820963155>
- Kim, Jay Y. *Analog Church: Why We Need Real People, Places, and Things in the Digital Age*. Downers Grove: InterVarsity Press, 2020.
- Kluver, Randolph - Chen Yanli. "The Church of Fools Virtual Ritual and Material Faith". *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3/1 (2008), 116-143. <https://doi.org/10.11588/rel.2008.1.391>
- Küng, Hans. *The Church*. New York: Sheed and Ward, 1967.
- Life.Church. "Giving | Life.Church". Erişim 16 Eylül 2024. <https://www.life.church/giving/>
- Life.Church. "Listen to Worship Music from Life.Church". Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.life.church/worship/lcworship/>
- Life.Church. "Missions | Life.Church". Erişim 26 Eylül 2024. <https://www.life.church/missions/>
- Life.Church. "Who We Are | Life.Church". Erişim 16 Eylül 2024. <https://www.life.church/who-we-are>
- Lochhead, David. *Shifting Realities: Information Technology and the Church*. Geneva: WCC Publications, 1997.
- Lovett, Seàn-Patrick. "Pope's Easter Urbi et Orbi message: 'The contagion of hope'". *Vatican News*. Erişim 24 Eylül 2025. [Pope's Easter Urbi et Orbi message: "The contagion of hope" - Vatican News](https://www.vaticannews.va/en/pope/2025/04/pope-s-easter-urbi-et-orbi-message-the-contagion-of-hope.html)
- McLuhan, Marshall - Fiore, Quentin. *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*. Berkeley: Gingko Press, 2005.
- MetaCatholic. "MetaCatholic". Erişim 23 Eylül 2025. <https://metacatholic.church/>
- MetaChurch VR. "About Us". Erişim 23 Eylül 2025. <https://www.metachurchvr.org/about-us>
- Miczek, Nadja. "Online Rituals in Virtual Worlds Christian Online Services Between Dynamics and Stability". *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3/1 (2008), 144-173. <https://doi.org/10.11588/rel.2008.1.392>

- Mudge, Lewis S. "Church: Ecclesiology". *Encyclopedia of Religion* (Second Edition). ed. Lindsay Jones. 3/1770-1776. Detroit: Thomas Gale, 2005.
- Oasis Church VR. "About Us". Erişim 23 Eylül 2025. <https://oasischurchvr.org/about/>
- Paulson, Steven D. *Lutheran Theology*. New York: T&T Clark International, 2011.
- Pew Research Center. "How the Pandemic Has Affected Attendance at U.S. Religious Services". 24 Eylül 2025. <https://www.pewresearch.org/religion/2023/03/28/how-the-pandemic-has-affected-attendance-at-u-s-religious-services/>
- Phillips, Pete. "What Do We Mean by Hybrid Church?," *The Baptist Union of Great Britain*. Erişim 22 Eylül 2025. https://www.baptist.org.uk/Articles/618392/What_do_we.aspx
- Postman, Neil. *Televizyon: Öldüren Eğlence Gösteri Çağında Kamusal Söylem*. çev. Osman Akınay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Reid, Brian K. "The Church and the Internet." *Society of Archbishop Justus*. Erişim 25 Eylül 2024. <http://justus.anglican.org/resources/tracts/nc/index.html>
- Saddleback Church. "Apps". Erişim 17 Eylül 2024. <https://saddleback.com/watch/Apps>
- Saddleback Worship. "Saddleback Worship". Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.saddlebackworship.com/>
- Schultze, Quentin J. "The Mythos of The Electronic Church". *Critical Studies in Mass Communication* 4/3 (1987), 245-261.
- Siany, Amber. "You Can Take Communion at Home or Just About Anywhere". *Life.Church Leaders*. Erişim 25 Eylül 2024. <https://leaders.life.church/you-can-take-communion-at-home-or-just-about-anywhere/>
- Smith, Peter Jesserer. "What Does the Metaverse Have to do with the Church? A Lot, Actually". *National Catholic Register*. Erişim 23 Eylül 2025. <https://www.ncregister.com/blog/metaverse-and-catholicism>
- Spadaro, Antonio. *Cybertheology: Thinking Christianity in the Era of the Internet*. New York: Fordham University Press, 2014.
- St Pixels. "St Pixels Journey". Erişim 16 Eylül 2024. <http://www.stpixels.com/>
- Stacey, William – Shupe, Anson. "Correlates of Support for the Electronic Church". *Journal for the Scientific Study of Religion* 21/4 (1982), 291-303. <https://doi.org/10.2307/1385519>
- The Catholic Weekly*. "Pope Warns of Danger in Online Masses". *Catholic News Service*. Erişim 21 Eylül 2025. <https://catholicweekly.com.au/pope-warns-of-danger-in-online-masses/>
- The Vatican. "Inter mirifica". Erişim 30 Eylül 2024. https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19631204_inter-mirifica_en.html
- The Vatican. "The Church and Internet". Erişim 25 Eylül 2024. https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/pccs/documents/rc_pc_pccs_doc_20020228_church-internet_en.html
- The Vatican. "Laudato Si': On Care for Our Common Home ". Erişim 22 Eylül 2025. https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html
- Towns, Elmer L. Mullins - J. Todd. *Online Churches: An Intensive Analysis and Application*. PDF: Liberty University, 2022. [Online Churches: An Intensive Analysis and Application](https://www.liberty.edu/onlinechurches/)

- Turkle, Sherry. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books, 2011.
- Turkle, Sherry. *Ekrandaki Hayat: İnternet Çağında Kimlik*. çev. Özgün Çelik. İstanbul: AA Kitap, 2024.
- Vatican News. “Virtual Mass Never Substitutes in-Person Participation”. Vatican News. Erişim 29 Aralık 2024. <https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2020-09/letter-congregation-worship-celebration-liturgy-covid.html>
- Vatican News. “Virtual Mass Never Substitutes in-Person Participation”. Vatican News. Erişim 29 Aralık 2024. <https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2020-09/letter-congregation-worship-celebration-liturgy-covid.html>
- Vitullo, Alessandra vd. “From Radio to AI. Old and New Trends in the Catholic Church’s Approach to Technological Innovation.” *Church, Communication and Culture* 10/1 (2025): 45–59. <https://doi.org/10.1080/23753234.2025.2474812>
- VR MMO Church. “Beliefs — VR MMO Church in the Metaverse”. Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.vrchurch.org/beliefs>
- VR MMO Church. “Gallery — VR MMO Church in the Metaverse”. Erişim 2 Ocak 2025. <https://www.vrchurch.org/gallery>
- VR MMO Church. “Metaverse Elders — VR MMO Church in the Metaverse”. Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.vrchurch.org/elders>
- VR MMO Church. “VR MMO Church in the Metaverse”. Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.vrchurch.org>
- Wilbur, Shawn P. “An Archaeology of Cyberspaces: Virtuality, Community, Identity”. *Internet Culture*. ed. David Porter. 5–23. New York: Routledge, 1996.
- Yel, Hasan. *İnternet Ortamında Misyonerlik Faaliyetleri ve Sanal Kiliselerin Çalışma Yöntemleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yeşilyurt, Muhammet. “Hristiyanlığın ‘Imago Dei’ Öğretisinin Transhümanizmle Uzlaştırılmasının İmkânı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020), 3624–3650. <https://doi.org/10.15869/itobiad.797477>
- Yılmaz, Hakan. “Evanjelik Hareket ve Radyo Televizyon Yayıncılığı”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2019), 317–332.
- Žižek, Slavoj. *Kırılğan Temas: Slavoj Žižek’tan Seçme Yazılar*. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2025.